

İSTANBUL TAHMİŐHANESİ (1590-1836)

TAHMİŐHANE OF ISTANBUL (1590-1836)

EŞref TEMEL

Öz

Osmanlı toplumu bir içecek olarak kahveyle 16. yy. başlarında tanışmıŐ, yzyılın ortalarında Osmanlı baŐkentinde kahvehanelerin açılması ile kahve kltürü yayılmıştır. Kahveye rağbetin artmasının bir sonucu olarak, çiğ kahvenin kavrulup çekilmesi için ihdas edilmiş olan tahmishane ortaya çıkmıştır. İstanbul’da ilk tahmishane, Tahtakale’de, bugün de Tahmis Sokağı olarak adlandırılan bölgede, 1590’lı yıllarda kurulmuştur. Zamanla sayısı ikiye çıkan tahmishanede, 18. ve 19. yzyıllarda yıllık yaklaşık 550-650 ton kahve çekilmiŐ ve Osmanlı baŐkentinin sakinlerinin tüketime sunulmuŐtur. 18. yzyılın sonuna dek Yemen kahvesi, sonrasında ise Frenk kahvesi tahmishanenin ana ham maddesini oluşturmuştur. Bu makale İstanbul Tahmishanesinin ilk olarak kurulduğu 16. yzyılın sonlarından 19. yzyılın ortalarına kadar, idari ve mali yönetimi, nizamları, çalışanlarının durumu, alıŐma Şartları, gelir ve giderleri gibi konuları incelemeyi amaçlamaktadır. Kahve ve kahvehaneyi sosyal, siyasi ve kltürel açıdan ele alan mevcut literatürden farklı olarak bu makale kahvenin Osmanlı iktisadi hayatında gümrük, tüccar, esnaf, tüketim, kahvehane ve özelde de tahmishane iŐ birliğiyle bir sektör hâlini alma sürecini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İstanbul, tahmishane, Frenk Kahvesi, Yemen Kahvesi

Abstract

Ottoman society first met coffee as a beverage in the early sixteenth century, and coffee culture flourished with the establishment of coffeehouses in the Ottoman capital in the middle of the century.

As a result of the increasing demand for coffee, tahmishane, which was established to roast and grind raw coffee, has emerged. Tahmishane, which was established to roast and ground raw coffee, arose as a result of the increased demand for coffee. The first tahmishane in Istanbul was established in Tahtakale, in the region called Tahmis Street today, in the 1590s. In the 18th and 19th centuries, the tahmishane, whose number expanded to two throughout time and was offered to the residents of the Ottoman city, brewed approximately 550-650 tons of coffee annually. Coffee beans coming from Yemen was the main raw material in the tahmishane until the end of the 18th century, later the Frankish coffee entered the industry. The purpose of this article is to investigate topics such as administrative and financial management, physical structure, employee condition, working conditions, income and expenses from the establishment of the tahmishane in the sixteenth century until the middle of the nineteenth century. Unlike recent scholarship which considers coffee and coffeehouses in social, political, and cultural terms, this essay explores the process of coffee becoming a sector in Ottoman economic life through the collaboration of customs, judges, merchants, traders, consumers, coffeehouses, and, in particular, tahmishane.

Keywords: Ottoman State, Istanbul, tahmishane, Frankish Coffee, Yemen Coffee

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Artvin / Türkiye, srftml@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7411-4922

Giriş

Kahve bitkisi yiyecek olarak Habeşistan'da ortaya çıkmıştır. Kahvenin içecek olarak tüketimi ise Yemen'de başlamıştır. Muhtemelen bu yüzden kelimenin anlamı Arapçada şarap anlamında kullanılmıştır. 16. yy. başlarından itibaren de Yemen'in dışında tanınmıştır. Kahve; tarikat mensupları, tüccarlar ve hacılar vasıtasıyla önce Hicaz'a, ardından da Mısır'a ve Suriye'ye, oradan da İstanbul'a ulaşmıştır.¹ Bundan sonra "Yemen kahvesi" diye anılmaya başlamış, 17. yüzyılın ortalarına doğru da Avrupa'nın önemli şehirlerinde kahve tüketimi yayılmıştır.² Kahvenin bu denli hızlı ve kolay yayılmasında geniş Osmanlı pazarının etkisi büyük olmuştur.³ İstanbul'da ilk kahvehane, 1555'te Tahtakale'de açılmıştır.⁴ İlk başlarda kahvehaneye karşı çıkılmış, birçok kere kapatılmasına karar verilmiş, ancak çok geçmeden kabul görmüştür. Hatta kahvehane, zamanla toplumun ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını karşılayan bir merkez konumuna gelmiştir.⁵

Şimdiye kadar yapılan popüler ve akademik çalışmalarda; kahve içmenin yasaklanması ve kahvehanelerin kapatılması, iktidarın kahvehane üzerindeki kontrolü, kahvehane etrafında teşekkül eden edebî kamuoyu, kahvehane sosyalliği ve kahvehane kamusalılığı gibi konular işlenmiştir.⁶ Bu çalışmada ise kahvenin kavrularak dövüldüğü yer olan tahmishane konusu ele alınacaktır. Ama bundan önce genel literatür çerçevesinde kahvenin, deniz ve kara yoluyla Osmanlı gümrüklerine ulaşma süreci, gümrüklerden tüccar vasıtasıyla esnaf ve tahmishanelere dağıtımı gibi konular incelenecektir. Ardından 17. yy. başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar İstanbul'da faaliyet gösteren tahmishane üzerinden bu işletmenin çalışma şartları, geliri, gideri, çalışanları gibi hususlar, kısacası bir kurum olarak tahmishanenin işleyişi ortaya konulacaktır.

1. İstanbul Tahmishanesinin İdari ve Mali Organizasyonu

1.1. İstanbul Tahmishanesinin Kurulması

"Tahmishane" kelimesi, Arapça "tahmîs" ve Farsça'da önüne gelen bir kelime ile birleşerek yer adı oluşturan "hâne" kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Terim olarak "tahmîshâne", kahvenin kavrulup dövülerek satıldığı yere denilmiştir. Halk arasında bu terimin yerine "tahmîs" ifadesi de kullanılmıştır. Ayrıca tahmishane, "kurukahveci" terimiyle de ifade edilmiştir.⁷

1 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçceğin Yakındoğudaki Kökenleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 11, 20, 24, 33, 65-67; İdris Bostan, "Yemen'den İstanbul'a Türk Kahvesi", *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul 2019, s. 169-170.

2 İdris Bostan, "Kahve", *DİA*, XXIV, (2001), s. 205.

3 Mehmet Genç, "Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle", *le commerce du café: avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe - XIXe siècle)*, ed. Michel Tuncschere, Cahier des annales islamologiques 2001, s. 161.

4 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 171.

5 Ahmet Yaşar, "Kahvehane", *DİA*, Ek II, (2019), s. 3.

6 Ahmet Yaşar, "Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehanesi", *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, ed. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 14.

7 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul 1993. s. 375.

Belgelerde tahmis kelimesi “تخميص”⁸, “تخميص”⁹ ve “تخميس”¹⁰ gibi şekillerde yazılmıştır. Ancak bu yazımlardan “تخميص” doğru yazılışdır. Bu şekliyle sözlükte “tahmiş” kelimesi, deva için kullanılan şeyleri ateş üzerinde kızdırıp tavlama manasındadır.¹¹ Kahvenin ilk başlarda ilaç niyetine tüketildiği düşünülürse bu kelimenin ne denli yerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İstanbul Tahmishanesinin kurulması konusuna geçmeden önce, bu çalışmada sık geçen kavramlar bakımından, Osmanlı maliyesinin gelir kaynakları ve bu gelirleri temin etme yolları üzerinde kısaca durmak gerekir. Buna göre Osmanlı Devleti’nde mali gelirler; merkez maliyesini oluşturan mukataa, belirli görev ve sorumluluklar karşılığında dolaylı olarak askerî zümreye tahsis edilen tımar ve nispi özerkliği olan vakıf şeklinde üç temel bileşen üzerine inşa edilmiştir.¹² Mukataalar, temelde emanet ve iltizam şeklinde işletilmiştir.¹³ Emanet, bir gelir kaynağının maaşlı devlet görevlisi olan emin tarafından işletilmesi anlamını taşımaktadır.¹⁴ İltizam da devlete ait vergi gelirinin “füruht” satış sonucu, “müzayede” ile en yüksek fiyatı vererek “tahvile” işletmeye hak kazanan özel bir şahsa verilmesi anlamında kullanılmaktadır. Mültezim denilen bu kişi genelde bir yıllık seçilirken bu süre üç veya on iki yıla kadar da uzatılabilir. Bu vergi kaynağı karşılığında devlete “mal veya müeccele” denilen bir ödeme yapardı.¹⁵ Emanetle iltizam birleşebilirdi. Bu durumda emin, mukataayı bir müddet idare ettikten sonra mültezim gibi tahvil süresi için bir meblağ önerebilir ve emanetle birlikte iltizamı kabul edebilirdi. Emanetle iltizam birleştiren bu işletme tarzına “emanet ber-vech-i iltizâm”, emine de “emin ber-vech-i iltizâm” adı verilir.¹⁶ Malikâne ise iltizam sisteminin 1695 yılından Tanzimat’a kadar uygulanan özel bir türüdür. Malikâneci denilen işletmecî iltizamdan farklı olarak, vergiyi devlete peşin olarak bir defaya mahsus olmak üzere “muaccele” adıyla vererek ömür boyu vergi toplama hakkını kazanırdı.¹⁷

İstanbul Tahmishanesinin faaliyette olduğu döneme dair ilk kaydın tarihi 1596’dır. Bu belgede Hacı Ahmet ile ortağı tarafından işletilen İstanbul Tahmis Mukataası, Abdi Çavuş ve ortağınca çalıştırılan İstanbul Kahveler Mukataasına ilhak edilmiştir. Daha sonra bu mukataanın, “Mukataa-i Tahmis-i Kahve der-İstanbul” adı altında, “tahmis emini” idaresinde üç yıllığına 205.000 akçe bedel karşılığında emanet ber-vech-i iltizâma verildiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Diğer taraftan 1586 tarihli bir kayıta İstanbul adı geçmeden “Bun ve Kışr Mukataasının” yeni kurulduğu

8 BOA, AE.SİBR. nr. 5/547, H. 05-09-1050 / M. 23-08-1640.

9 BOA, AE.SMMD.IV. nr. 87/10357, H. 03-02-1065 / M. 13-12-1654.

10 BOA, TS.MA.e. nr. 845/18, H. 01-07-1099 / M. 02-05-1688.

11 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı III*, s. 375.

12 Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 165.

13 Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *DİA*, XXXI, (2006), s. 129-132.

14 Halil Sahillioğlu, “Emin”, *DİA*, XI, (1995), s. 111-112.

15 Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, XXII, (2000), s. 154-158.

16 Halil Sahillioğlu, “Emin”, s. 111-112.

17 Mehmet Genç, “Mâlikâne”, *DİA*, XXVII, (2003), s. 516-518.

18 BOA, MAD.d. nr. 624, s.12-13, H. 01-05-1004 / M. 02-01-1596.

belirtilmektedir.¹⁹ Bu da anılan mukataanın tahmishane olabileceğini akla getirmektedir. Bilindiği gibi kahve bitkisinin meyvesi, genelde “bun” terimi ile ifade edilmiştir. Bu terim de meyvenin tümünü ama sık sık da “kışr” denen kabuklarından ayırmak üzere tanenin çekirdeği için kullanılmıştır.²⁰ Ayrıca bu belgede işletmenin iltizam ile üç yıllığına 400.000 akçeye ve kahvenin her okkasından ikişer akçe resm-i mirisi alınmak üzere Hüseyin bin Veli’ye emaneten verildiği ifade edilmiştir. Mukataanın faaliyet alanı ise Üsküdar, Gebze, İznikmid ile birlikte Anadolu Beylerbeyliğinin geneli olarak kaydedilmiştir.²¹ Bu bilgiler Bun ve Kışr Mukataasının İstanbul’da olabileceğini fakat tahmishane değil de Osmanlı toprakları dışından gelen kahvenin vergilendirmesinin yapıldığı bir mukataa olduğu izlenimini vermektedir. Ancak bu mukataa ile ilgili ilerleyen tarihlerde başka bir belgeye rastlanmamıştır. Böyle bir durumun olması da Kahveler ile Tahmis mukataalarının birleştirilmesi gibi Bun ve Kışr Mukataasının da başka bir işletmeye ilhak edildiği görüşünü gündeme getirmektedir. Nitekim İstanbul Tahmis-i Kahve Mukataasının 17. yy. başlarından 1665’e kadar; İstanbul Dalyan-ı Mahi, İstanbul Rüşum-ı Kahve, İstanbul Haslar, Beytül-mal-i Hassa-ı Galata, Beytül-mal-i Amme-i Mahmiyye-i İstanbul, İstanbul Bac-ı Bazar-ı Esb, İstanbul Resm-i Kitabet-i Usari, İstanbul Kapan-ı Dakik ve Asel ve Meyve ile İstanbul Pençik ve Tevabii mukataalarıyla birlikte işletildiği bilinmektedir.²² Bu mukataalar arasındaki İstanbul Rüşum-ı Kahve Mukataasının 1600’lü yıllardan önce kaydının olmaması Bun ve Kışr Mukataası ile birleştirildiği şeklinde yorumlanabilir.

Bu çerçevede ilk olarak 16. yüzyılın sonunda Bun ve Kışr Mukataası, Kahveler Mukataası ve Tahmis Mukataasının hizmet verdiği anlaşılmaktadır. 1590’lı yıllarda Kahveler ve Tahmis mukataalarının Tahmis-i Kahve Mukataası adı altında birleştirildiği, 1600’lü yılların başında da Bun ve Kışr Mukataasının Rüşum-ı Kahve Mukataasına dönüştüğü sonucuna varılabilir. İkinci olarak 1586’da Bun ve Kışr Mukataası kurulana kadar devletin kahveden düzenli olarak vergi alamadığı söylenebilir. Zira kahveden 1573’e kadar hiç vergi alınamamıştır. Bu tarihten sonra da Mısır’dan getirilen baharattan alınan resm oranında vergi tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.²³ İşte bu durum yaklaşık on beş yıl boyunca kahveden düzenli olarak vergi alınamadığı kanaatini desteklemektedir. Diğer taraftan kahvenin böyle bir süreçten geçip 1586’da kendine has bağımsız bir mukataa hâline dönüşmesi, muhtemelen ticari öneminin tam anlaşılması ve buna binaen alışverişinin artmasına bağlanabilir. Üçüncü olarak Bun ve Kışr Mukataası 1586’da kurulduğuna göre Kahveler ve Tahmis mukataaları da bunu takip eden yıllarda faaliyete geçmiş olmalıdır. Zira 1586’ya kadar kahve vergisinin bile kendine has bir mukataa çatısı altında toplanamaması ikincil öneme sahip kahve kavurma işinin o tarihten daha önce düzene sokulduğu fikrini saf dışı bırakmaktadır. Dördüncü olarak Bun ve Kışr Mukataası 1586’da, Kahveler ve Tahmis mukataaları

19 BOA, KK.d. nr. 4997, s.236, H. 04-08-994 / M. 18-07-1586.

20 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, s. 14.

21 BOA, KK.d. nr. 4997, s.236, H. 04-08-994 / M. 18-07-1586.

22 BOA, KK.d. nr. 5011, s.20-37,56-58, H. 26-11-1015 / M. 25-03-1607; BOA, KK.d. nr. 5016, s.36-37,471-474, H. 06-04-1034 / M. 16-01-1625; BOA, MAD.d. nr. 18722, s.6, H. 01-12-1040 / M. 01-07-1631; BOA, MAD.d. nr. 22166, s.32, H. 27-11-1050 / M. 10-03-1641; BOA, C.EV. nr. 636/32097, H. 10-10-1072 / M. 29-05-1662.

23 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 22, s.327, H. 17-05-981 / M. 14-09-1573.

da daha sonra kurulmuşsa o zamana kadar varlığı bilinen kahvehaneler kahveyi nereden temin ediyorlardı? Bu konuda net bir bilgi olmamakla beraber yukarıda zikredildiği gibi kahveden 1573'e kadar vergi alınmıyordu. Bu tarihten sonra da baharat ürünlerinden tahsil edilen kadar vergi alınmaya başlanmıştır. İşte kahveciler kahveyi muhtemelen 1573'e kadar doğrudan tüccardan, bu tarihten sonra da attar esnafından alıyor olmalıdır. Son olarak bahsedilen bu sürecin odağında devletin gelir elde etme çabasının olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Yeni Tahmishanenin Kurulması ve Eski Tahmishane ile Birleştirilmesi

İstanbul'da yeni bir tahmishane kurulmuş ve ilk tahmishane ile birleştirilmiştir. Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) annesi Hatice Turhan Valide Sultan²⁴, 1663'te başta cami olmak üzere türbe, darülhadis, darülkurra, mektep, hankah ve bahçeden oluşan bir hayrat yaptırmıştır. Bu kurumlara gelir sağlaması için de "Tahmis-i Kahve-i Cedid" adında yeni bir tahmishane inşa ettirmiştir.²⁵ Devlet, yukarıda bahsedilen aynı türdeki mukataaları birleştirme eğiliminde olmasından gerek, 1665'te Eski Tahmishaneyi önceden anılan mukataalardan ifraz ederek Valide Sultanın kurduğu tahmishane ile birleştirmiştir. Akabinde de yönetimin tek elden yürütülebilmesi için tahmishanelerin idaresini vakfa bırakmıştır.²⁶ Böylece tahmishane, vakıf mütevellisi tarafından idare edilmeye başlamıştır.²⁷ Vakfın mütevellileri de genelde Valide Sultan kethüdarları olmuştur.²⁸ Bununla birlikte Eski Tahmishanede çalışanların özlük hakları korunarak yeni idareye devredilmiştir.²⁹ Bu da Eski ve Yeni Tahmishanenin tam anlamıyla birleştirildiği şeklinde yorumlanabilir. İdari ve mali olarak birleştirildiği anlaşılan tahmishanelerin iltizam işleri Haremeyn Mukataa Kalemi vasıtasıyla yürütülmüştür. Ancak vakıf idaresi tarafından hesaplar görülürken iki tahmishaneyi birbirinden ayırmak için öncekine "Tahmis-i Kebir", son yapılan da "Tahmis-i Sağır" denilmiştir.³⁰ Bu dönemde tahmishanenin devlete ödediği yıllık mal 200.000 akçe olmuştur.³¹ Bu meblağın genelde 149.600 akçesi Tahmis-i Kebirin zemini diye hazineye gönderilmiş, kalan 50.400 akçesi ise bazı sultan vakıflarında çalışanların maaşları için kullanılmıştır.³² Duruma göre 200.000 akçe maldan, Anadolu kalemi vazifelilerine 131.354 akçe, Haremeyn kalemi vazifelilerine 49.560 akçe ve hazineye ise kalan 19.086 akçe aktarıldığı

24 Filiz Karaca, "Turhan Sultan", *DİA*, XLI, (2012), s. 423-425.

25 BOA, C.EV. nr. 636/32097, H. 10-10-1072 / M. 29-05-1662; BOA, EV.HMH.d. nr. 536, H. 28-05-1101 / M. 09-03-1690; Lucienne Thys-Şenocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 272.

26 BOA, C.EV. nr. 636/32097, H. 10-10-1072 / M. 29-05-1662.

27 BOA, İE.ENB. 4/408, H. 10-08-1103 / M. 27-04-1692; BOA, İE.ML. nr. 65/6094, H. 25-04-1113 / M. 29-09-1701'de tahmishanenin devlete katkısı 289,5 kuruş idi. BOA, İE.ML. nr. 73/6771, H. 01-11-1116 / M. 25-02-1705'te de fazlası 166 kuruştı.

28 BOA, EV.HMH.d. nr. 6951, H. 28-07-1207 / M. 11-03-1793.

29 BOA, TS.MA.e. nr. 845/18, H. 01-07-1099 / M. 02-05-1688.

30 BOA, TS.MA.d. nr. 3925, H. 06-05-1096 / M. 10-04-1685.

31 BOA, D.İSM.d. nr. 25406, s.3, H. 09-01-1133 / M. 10-11-1720; BOA, D.BŞM.d. nr. 1612, s. 2, H. 25-07-1140 / M. 07-03-1728; BOA, MAD.d. nr. 1080, s. 254, H. 16-10-1153 / M. 04-01-1741; BOA, D.AMH.d. nr. 25091, s. 5, H. 28-04-1170 / M. 20-01-1757.

32 BOA, MAD.d. nr. 1241, s.9, H. 15-11-1083 / M. 04-03-1673.

olmuştur.³³ İstanbul Tahmishanesi, 18. yy. ortalarına kadar Hatice Turhan Valide Sultan'ın kurduğu vakfın mütevellisi tarafından idare edilmiştir.

1.3. İstanbul Tahmishanesinde Yaşanan İdari ve Mali Değişiklikler

İstanbul Tahmishanesinde, 1760'lı yıllardan sonra idari ve mali bazı değişiklikler olmuştur. Bu çerçevede İstanbul Tahmishanesinin gelirleri, idari ve mali olarak Haremeyn Mukataaları Kalemine bağlı olmakla birlikte, Darphane-i Amireye aktarılmıştır. Şöyle ki Darphane 1757-1764 yılları arasında idari ve mali bir dönüşüm yaşamıştır. Darphane, bu yıllarda para basan bir kurum olmaktan çıkmış, Haremeyn Mukataaları gelirlerinin önemli bir bölümünün aktarıldığı ve bunlarla askerî harcamaları finanse eden bir ihtiyat hazinesine dönüşmüştür.³⁴ Tahmishane ve bağlı olduğu Hatice Turhan Valide Sultan Vakfı da bu süreçte idari ve mali değişikliğe uğramıştır. Bilindiği gibi özellikle hanedana mensup üyelerin kurduğu vakıfların gelir kaynağının büyük bir bölümünü mukataa gelirleri teşkil etmiştir. Bu bağlamda 1759'a kadar vakfın da gelirlerinin tamamına yakını mukataalardan sağlanmıştır.³⁵ Örneğin vakıf idaresi tahmishaneyi 18. yy. başlarında 727.000 akçeye,³⁶ değişimin yaşandığı yıllarda ise 1.000.000 akçeye başkalarına iltizama vermiştir.³⁷ Ancak bu tarihten sonra Darphanede gerçekleşen dönüşümle ilişkili olarak vakfın gelirlerinde azalma olmuştur. Bu süreçte devlet, ilk olarak 1758'de tahmishaneyi vakfın elinden almış; elde edilen geliri, Darphaneye aktarılmak üzere Haremeyn Mukataaları Kalemî idaresinde 2.888.000 akçeye iltizama vermiştir. Böylece devlet, bu satışla tahmishaneden elde ettiği, vakıf tarafından ödenen, 200.000 akçelik geliri, yaklaşık olarak on beş katına yükseltmeyi başarmıştır.³⁸ Bu uygulama vakfın, tahmishaneden elde ettiği geliri kaybetmesine yol açmıştır. Ancak devlet, vakfın gelir kaybını önlemek için tahmishanenin yıllık malından 1.000.000 akçeyi "mukayyed-i vakf" adı altında vakfa tahsis etmiştir.³⁹ İşte devlet, böyle bir uygulama ile hem vakfın gelir gider dengesinin bozulmasının önüne geçmiş hem de Darphaneye daha fazla gelir sağlamıştır. Ne var ki bu uygulama da uzun sürmemiştir. Zira devlet, 1760'tan itibaren Haremeyn mukataalarını mahlul kaldıkça malikâne usulüyle satmaya başlamış,⁴⁰ gelirini de yine Haremeyn Hazinesi⁴¹ vasıtasıyla Darphaneye aktarmıştır. Tahmishane, 1760'lı yıllardan itibaren malikâne şeklinde işletilmiştir.⁴² Ancak vakıf bu uygulama sonucunda da mukataa gelirlerinin tamamını

33 BOA, MAD.d. nr. 19337, s.4, H. 29-12-1160 / M. 01-01-1748.

34 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 133-139.

35 BOA, EV.HMH.d. 5209, H. 04-08-1174 / M. 11-03-1761'e göre Hatice Turhan Valide Sultan Vakfının yıllık geliri 6.305.000 akçe idi. Bunun da 5.660.800 akçesi mukataalardan sağlanıyordu.

36 BOA, EV.HMH.d. nr. 1137, s.2, H. 12-10-1113 / M. 12-03-1702.

37 BOA, EV.HMH.d. nr. 5117, s.1, H. 13-07-1172 / M. 12-03-1759.

38 BOA, TS.MA.d. nr. 8282, H. 21-07-1173 / M. 09-03-1760.

39 BOA, EV.HMH.d. nr. 5221, v.1b, H. 24-07-1173 / M. 12-03-1760.

40 BOA, AE.SABH.I. nr. 365/25518, H. 29-12-1203 / M. 20-09-1789; Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, s. 134.

41 Cengiz Orhonlu, "Hazine", *DİA*, XVII, (1998), s. 132.

42 BOA, C.ML. nr. 203/8391, H. 11-11-1204 / M. 23-07-1790.

kaybetmiştir. Devlet, daha önce olduğu gibi vakfın verdiği hizmetlerde aksama yaşanmaması için, vakfa Darphaneden 2.734.020 akçe olarak belirlenmiş sabit bir gelir tahsis etmiştir.⁴³ Vakıf idaresi, anılan gelir karşılığında devlete daha önceden Tahmis-i Kebirin zemini diye ödemiş olduğu 149.600 akçeyi ödemeye devam etmiştir.⁴⁴ Böylece Hatice Turhan Valide Sultan Vakfının yaklaşık 6.000.000 akçe olan mukataa geliri bu düzenleme ile 2.734.020 akçeye düşmüştür. Vakfın, devlet tarafından tahsis edilen geliri ve bunun karşılığında ödediği meblağ dışında, tahmishane yönetimiyle bir bağı kalmamıştır. Diğer taraftan devlet, Haremeyn mukataalarının önce iltizam sonra da malikâne olarak satmasıyla söz konusu gelir kaynaklarından Darphanenin dolayısıyla da hazinenin azami ölçüde istifadesini sağlamıştır. Ayrıca devletin, gelir kaynağı Haremeyn mukataaları olan vakıfları bu düzenleme ile iktisadi anlamda kontrol altına aldığı anlaşılmaktadır.

Haremeyn Evkafının kontrolü Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) Dönemi'nde, Darphaneden alınıp tekrar darüssaâde ağalarına verilmiştir. Mukataaların yıllık gelirleri de yeniden düzenlenen Haremeyn Hazinesinde toplanmıştır.⁴⁵ Bu kapsamda İstanbul Tahmishanesinin de yıllık malı Haremeyn Hazinesine aktarılmıştır.⁴⁶ Tahmishane bundan sonra bazen Darphane-i Amire, bazen de İstanbul Mukataaları Kalemî vasıtasıyla doğrudan devlet tarafından idare edilmiştir. Şöyle ki İrad-ı Cedid Hazinesinin 1793'te kurulmasıyla tahmishanede yeniden bir düzenleme yapılmıştır. Bu kapsamda Haremeyn mukataalarından biri olan tahmishane, idari ve mali olarak Darphaneye bağlanmıştır. Tahmishanenin yıllık malı Haremeyn Hazinesine, faizi de Enderun Hazinesine tahsis edilmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte gelirleri artırmak için⁴⁸ 1796'da tahmishanenin malikâne değil de İstanbul Mukataaları Kalemî kontrolünde emanet usulüyle idare edilmesi kararlaştırılmıştır. 1798'de devlet tarafından atanan bir emin tarafından idare edilen işletmeden beklenen gelir elde edilememiştir. 1799'da yeniden Darphane tarafından iltizamla idare edilmesine karar verilmiştir.⁴⁹ Bu süreçte devlet, 1805'te mevcut ekonomik şartlar çerçevesinde paranın değer kaybetmesi yüzünden görece azalan mukataaların yıllık mallarında artışa gitmiştir. Bu kapsamda tahmishanenin yıllık malını 500 kuruş artırmıştır. Bu meblağın da Tersane-i Amire Hazinesine⁵⁰ teslim edilmesini istemiştir.⁵¹ İrad-ı Cedid Hazinesi 1807'de lağvedilince tahmishanenin yönetimi

43 BOA, EV.HMH.d. nr. 5266, H. 15-08-1175 / M. 11-03-1762'de yalnızca "mukayyed-i mukataat-ı vakf" ibaresi kullanılarak gelirin hangi mukataadan aktarıldığı belirtilmemiştir. Ancak BOA, DRB.d. nr. 1182, s.1, H. 29-11-1183 / M. 26-03-1770'teki kayda göre Darphane, İstanbul Tahmis-i Kahve Mukataasından 1.000.000 akçe, İzdin Mukataasından 1.968.000 akçe, Alasonya Mukataasından 1.660.800 akçe, Göleler Mukataasından 1.032.000 akçe ve vezaif-i hademe-i ceditten de 111.780 akçe olmak üzere toplam 5.769.780 akçe gelir elde etmiştir. Darphane bu meblağın 2.734.020 akçesini Hatice Turhan Valide Sultan Vakfına, kalan 3.035.760 akçesini de "mal-ı Haremeyn-i vakf-ı mezbur" adı altında Hazine-i Amireye aktarmıştır.

44 BOA, EV.HMH.d. nr. 5871, H. 29-12-1187 / M. 13-03-1774. Ancak BOA, EV.HMH.d. nr. 6878, H. 18-07-1206 / M. 12-03-1792'deki kayda göre vakfın devlete ödediği 149.600 akçe, 82.393 akçeye düşmüştür.

45 Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Darbhâne-i Âmire*, s.164.

46 BOA, TS.MA.d. nr. 3157, vr.1b, H. 15-06-1202 / M. 23-03-1788.

47 BOA, TS.MA.e. nr. 1266/18, H. 15-07-1222 / M. 21-07-1807.

48 Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet Cild-i Sâdis*, Matbaa-ı Âmire, Der-Saâdet 1309, s. 236.

49 BOA, TS.MA.e. nr. 1266/18, H. 15-07-1222 / M. 21-07-1807.

50 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 208-234.

51 BOA, TS.MA.e. 1267/63, H. 28-12-1219 / M. 30-03-1805.

de yeniden İstanbul Mukataaları Kalemi vasıtasıyla devlete geçmiştir. Ancak beş altı aylık zaman diliminde tahmishanenin kâr etmediği anlaşılmıştır. Bunun üzerine tahmishanenin idaresi bir kez daha Darphaneye verilmiştir.⁵²

İstanbul Tahmishanesi, bir süre daha Darphaneye bağlı olarak idare edilmiştir. Ancak bu süreçte tahmishaneden arzulananda kâr yine beklenenin altında kalmıştır.⁵³ Buna bir de esnaf arasında kaçak tahmishane kurulması gibi birtakım kanunsuz durumlar eklenmiştir.⁵⁴ Bunlar devleti farklı arayışlara sevk etmiştir. Devlet, 1828'de tahmishanenin durumunun nasıl iyileştirilebileceği hususunda İstanbul kadısından bir rapor hazırlamasını istenmiştir.⁵⁵ Ancak bu girişimden de bir sonuç çıkmamıştır. 1831'de tahmishanenin net kârı Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna tahsis edilmiş, mali işlerinin takibi de Darphaneden alınmış yeni kurulan Mukataat Nezareti Hazinesine devredilmiştir.⁵⁶ Bundan sonra Edirne, İznikmid, Adapazarı, Çekmece-i Kebir, Tekfurdağı, Yanbolu, Kale-i Sultani⁵⁷ ve Eskişehir tahmishaneleri emaneten yed-i vahidle⁵⁸ idare edilmek üzere İstanbul Tahmishanesine ilhak edilmiştir. Bu uygulamanın ardından İstanbul Tahmishanesinin tam anlamıyla kâra geçtiği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Ancak 1834'te işlerinin yoğunlaşması nedeniyle ve daha iyi bir idari düzene kavuşturulmak amacıyla Mukataat Nezareti, defterdarlığa dönüştürülmüştür. Böylece Mukataat Hazinesinin yerini de Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi almıştır.⁶⁰ Tahmishanenin idari ve mali işleri de Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesine verilmiştir. Bu kuruma ise tahmishaneyi idare etmek için emin olarak bir müdür atanmıştır.⁶¹ Öyle anlaşılıyor ki İstanbul Tahmishanesi, kurulduğu yıllardan itibaren genelde emanet ber-vech-i iltizâm, iltizam ve malikâne şeklinde işletilmiştir. Tahmishane, çok az zaman doğrudan devletin işlettiği bir kurum olmuştur.

2. Kahvenin Üreticiden Halka Ulaşması

Bu başlık altında İstanbul'a gelen kahvenin, İstanbul Tahmishanesi kanalıyla gümrük, kadı, tüccar, esnaf, hamal, nakliyeciler gibi diğer hizmet sektörleri iş birliğinde halka ulaşma süreci ele

52 BOA, TS.MA.e. nr. 1266/18, H. 15-07-1222 / M. 21-07-1807.

53 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

54 Azize Gönüllü, *1813-1822 Senelerine Ait İstanbul Kadılığı 135 Nolu Evamir-Ferman Defteri Neşri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 202-204.

55 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

56 BOA, D.BŞM.d. nr. 42141, s.1, H. 30-12-1246 / M. 11-06-1831.

57 Yanbolu için bkz. 1766 tarihli VGMA, HD.d. nr. 1186, s.601, H. 05-11-1179 / M. 15-04-1766. Kale-i Sultani için bkz. VGMA, HD.d. nr. 1142, s.162, H. 01-08-1163 / M. 06-07-1750.

58 Bu çalışmada kullanılan yed-i vahid uygulaması, aynı türden mukataaların tek elden yönetilmesini ifade etmektedir. Dolayısıyla 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimi olan yed-i vahid uygulamasıyla karıştırılmamalıdır. Bilgi için bk. Mehmet Genç, "Yed-i Vahid", *DİA*, XLIII, (2013), s. 378-383.

59 BOA, D.İSM.d. nr. 25554, s. 2-3, H. 29-12-1251 / M. 16-04-1836.

60 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 259.

61 BOA, HAT. nr. 537/26441, H. 29-12-1250 / M. 28-04-1835; 1836 tarihli BOA, C.ML. nr. 137/5861, H. 09-02-1252 / M. 26-05-1836.

alınmıştır. Öncelikle genel anlamda İstanbul Tahmishanesinin özelde de Eski Tahmishane ve Yeni Tahmishanenin yeri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Harita 1. Eski ve yeni tahmishanenin tahmini olarak yeri.

Kaynak: Bu harita mevcut verilerden hareketle Eşref Temel tarafından çizilmiştir.

Eski Tahmishane veya diğer bilinen adıyla Tahmis-i Kebirin yeri hakkındaki verilere Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde rastlanmıştır. Buna göre tahmishane, İstanbul'da Tahtakale içinde kurulmuştur.⁶² Günümüzde tahmishanenin kurulduğu ve tahmislerin yoğun olarak bulunduğu yer bugün de "Tahmis" adıyla anılmaktadır. Tahmis, Mısır Çarşısı'nın batısında, Eminönü Meydanı ile Marpuçular arasında bulunan sokaktır ve Rüstem Paşa Camii'ne doğru uzanmaktadır.⁶³ Yeni Tahmishane ya da başka bir ifadeyle Tahmis-i Sağirin de Eski Tahmishane civarında Hatice Turhan Valide Sultan'ın Bahçekapı'da⁶⁴ yaptırdığı caminin yakınındaki Balıkpazarı Kapısı'na bitişik⁶⁵ ve

62 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 292.

63 Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 15; İlhan Tekeli, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, ed. Nuri Akbayar vd., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995, s. 424.

64 Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 58.

65 Turhan Valide Sultan, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 34 Sü-Tu 150, v. 25b, 26a.

Mısır Çarşısı'nın karşısında⁶⁶ bir yerde olduğu bilinmektedir. Ancak günümüze kadar gelemediği için bu tahmishanelerin yerlerinin nerede olduğu belli değildir. Bununla birlikte mevcut bilgiler ile Fr. Kauffer, Charles Edward Goad ve Jacques Pervititch'in çizdiği planlardan yararlanılarak tahmini olarak tahmishanelerin yeri ve çevresindeki yapıları gösteren bir harita çizilmiştir (bk. Harita 1).⁶⁷

Yemen kahvesi, Osmanlı topraklarına 16. yüzyıldan itibaren genellikle deniz yoluyla girmiştir.⁶⁸ Yemen iskelelerinden yola çıkan kahve;⁶⁹ ilk olarak Cidde'ye, ardından gemilerle Süveyş'e, karadan ise Suriye ve Anadolu'ya, oradan da Mısır'ın İskenderiye, Dimyat, Reşid ve Abuhur limanlarına sevk edilmiştir.⁷⁰ Kahve, diğer mallar gibi doğrudan İstanbul'a taşınmıştır. Bu iş genelde Mısırlı kahve tüccarları tarafından yapılmıştır. İstanbul, devletin başkenti ve en büyük şehri olma işlevi nedeniyle öncelikli olarak kahveye ihtiyaç duymuştur. Kıtık durumunda başka bir yere gönderilmesi yasaklanmıştır.⁷¹ İstanbul'un ihtiyacı karşılandıktan sonra diğer Osmanlı şehirlerine götürülmüştür. Mısır limanlarından kahve yükleyen gemilerin İstanbul dışında gittiği en önemli yerler ise İzmir ve Selanik yanında Payas, Yafa, Akka, Trablusşam, Sayda ve Antalya limanları olmuştur.⁷² Ancak buralara gönderilen kahvenin kalitesi İstanbul'a gönderilenden daha düşük olmuştur. Zira bunlar Mısır'a giriş sırasında başkente giden kahve gibi elenmemiş ve temizlenmemiştir.⁷³ Kaliteli kahvenin başkente ulaşması için birçok önlem alınmıştır. Mısır limanlarına girmeden önce temizlenmiş ve yabancı maddelerden arındırılmıştır. Taşıma sırasında nemden korunması için kahve çekirdekleri sepetlere (zenbil) konmuş, kaba bir beze (çul) sarılmıştır. Kahve taşıma hakkı öncelikle kalyon tipi gemilere verilmiş ama Osmanlı, Müslüman veya azınlık tüccarlarına ait üç direktli çaykalara da müsade edilmiştir.⁷⁴

Yemen kahvesi az da olsa kara yoluyla getirilmiştir. Taşıma işlemi deve kervanlarıyla ya Suriye'nin şehirleri üzerinden Anadolu'nun Sağ Kolu veya Hac Yolu olarak bilinen menzil güzergâhı ya da Irak şehirlerine uğrayarak Anadolu'nun Orta Kolu vasıtasıyla Kayseri'ye oradan

66 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, s. 15.

67 Fr. Kauffer, "Plan de la ville de Constantinople et des ses faubourgs tant en Europe qu'en Asie levé géométriquement en 1776 par Fr. Kauffer vérifié et augmenté en 1786", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/116051>, [Erişim tarihi: 14.05.2021], Charles Edward Goad, "Plan d'assurance de Constantinople 1904 Vol. I Stamboul. No: 5", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119995>, [Erişim tarihi: 14.05.2021] ve Jacques Pervititch, "Sigorta Planı Eminönü Çelebioğlu Alaettin ve Tahtakale 1940 No: 71, 75", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123861>, [Erişim tarihi: 14.05.2021] kullanılmıştır. Bu planlar, Google Earth Pro programındaki görüntü bindirme uygulaması kullanılmıştır. Bu sayede günümüzde var olmayan yapıların yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

68 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 22, s. 327, H. 17-05-981 / M. 14-09-1573.

69 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 207. Kahvenin Yemen'deki üretim merkezleri arasında Cebel-i Reyne, Cebel-i Haraz ve Cebel-i Nazir bölgeleri bulunuyordu.

70 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 116, s.334, H. 10-01-1122 / M. 11-03-1710; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 207.

71 İdris Bostan, "Kahve", s. 204.

72 İdris Bostan, "Acheminement du Cafe Yemenite de l'Egypte vers Istanbul et Quelques ports de la mer Egee au XVIIIe siecle", *Le Commerce du Cafe: le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, ed. Michel Tuchscherer, Institut Français d'archéologie orientale cahier des annales Islamiologiques 20-2001, s. 155; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 196-197.

73 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 158.

74 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 155; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 187.

da yine Hac Yolu takip edilerek yapılmıştır.⁷⁵ Kahvenin karadan götürülmesinin başlıca nedeni, Rus filosunun 1769'da Akdeniz'e gelişinin ardından 1770'te Çeşme'de Osmanlı donanmasının neredeyse tamamını yok etmesi, bölgeye kahve akışının geçici ama ciddi şekilde bozulmasından kaynaklanmıştır. Rus gemileri Ege Denizi'nde seyir etmeye devam etmiş, bu nedenle kahve yüklü gemiler bölgeye girmemeyi tercih etmiştir.⁷⁶

Frenk kahvesi ise Osmanlı topraklarına 18. yüzyıldan itibaren deniz yoluyla girmeye başlamıştır. Şöyle ki 17. yy. sonlarında kahve tüketimi, Osmanlı topraklarıyla birlikte Avrupa'da da önemli oranda artmıştır. Yemen kahvesi artık talebi karşılayamamıştır. Avrupa ülkeleri de bu dengesizliği önlemek için Amerika ve Asya kolonilerinde Frenk kahvesi üretimini artırmıştır.⁷⁷ İlerleyen yıllarda, Yemen kahvesinin karşısına dünya piyasalarına Uzak Doğu ve Latin Amerika'dan gelen Frenk kahvesi önemli bir rakip olarak çıkmıştır.⁷⁸ Bu çerçevede İstanbul'da sadece beş dükkânda Frenk kahvesi satılmasına müsaade edilirken daha sonraki yıllarda bu miktar ihtiyacı karşılayamadığı için dükkân sayısı artırılmıştır.⁷⁹ Ayrıca Frenk kahvesi, Yemen kahvesinden nispeten daha ucuz olduğu için, 18. yy. sonlarında piyasaya hâkim olmaya başlamıştır.⁸⁰ Hatta bu kahve türünün 19. yüzyılda piyasayı tamamen ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Zira 19. yy. ortalarında İstanbul'a gelen kahvenin yaklaşık %90-95'ini Frenk kahvesi oluşturmuştur. Bunun nedeni Frenk kahvesinin ucuz, Yemen kahvesinin ise çok pahalı olması değildi. Zira bu dönemde Frenk kahvesi sekiz, Yemen kahvesi ise yalnızca bir kuruş fazla ile dokuz kuruştan tüccardan alınıyordu. O hâlde bunun nedeni muhtemelen Frenk kahvesinin piyasaya hâkim olmasının ardından, ticaretini yapan tüccar sayısının artması dolayısıyla da temininin kolay hâle gelmesiyle alakalı olmalıdır. Nitekim bu savı destekler nitelikte, anılan dönemde Yemen kahvesinin dört tüccardan, Frenk kahvesinin ise on dört farklı tüccardan satın alındığına dair belgeler mevcuttur.⁸¹

Kara kahvesi adında padişah ve saray için kara yoluyla Mekke'den her yıl yaklaşık 400 okka (513 kg) ağırlığında özel bir kahvenin getirildiğinden bahsedilmektedir. Bu kahvenin türü ve cinsi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak öyle anlaşılıyor ki bu kahve, Yemen kahvesinin nadir bulunan bir cinsi olmalıdır.⁸²

Kahve arzında genel anlamda İstanbul'un ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştur.⁸³ Örneğin Yemen'den gelen kahvenin öncelikle İstanbul'a oradan da diğer Müslüman beldelere

75 BOA, C. BLD. nr. 79/3943, H. 06-03-1210 / M. 20-09-1795; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 208.

76 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 203-207.

77 Mehmet Genç, "Contrôle et taxation", s. 158.

78 İdris Bostan, "Kahve", s. 204.

79 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 186.

80 Elisabeth Craven, *1786'da Türkiye*, çev. Reşat Ekrem Koçu, Sertel Matbaası, Ankara 1939, s. 31.

81 BOA, D.BŞM.d. nr. 9952, H. 29-12-1248 / M. 19-05-1833 ve BOA, C.ML. nr. 620/25540, H. 20-07-1250 / M. 22-11-1834.

82 BOA, TS.MA.e. nr. 26/22, H. 21-12-1236 / M. 19-09-1821 ve BOA, TS.MA.e. nr. 928/32, H. 26-07-1270 / M. 24-04-1854.

83 İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 184-185.

götürülmesi gerekirken Mısır iskelelerinde gayrimüslim tüccarlar, “İstanbul’a götürüyoruz” diyerek kahveleri kendi ülkelerine nakletmişlerdir. Bu durum da Osmanlı topraklarında kahve kıtlığına neden olmuştur. Bunun üzerine devlet, bu işte sorumluluğu olan herkesin cezalandırılmasını istemiştir.⁸⁴ Yine bu kapsamda devlet, Payitaht’ın kahve ihtiyacı varken diğer Osmanlı memleketlerine gönderilen ürünleri geri istemiştir. Mesela İstanbul’daki kahve darlığının Selanik’ten takviye edilerek giderilmesi istenmiştir.⁸⁵ İstanbul’da kahvenin azalmasından dolayı şehrin ileri gelenleri ve halk sıkıntıya düşmüş, bunu engellemek için İzmir’den kahve gönderilmesi emredilmiştir.⁸⁶ Bununla birlikte İstanbul’un ihtiyacı karşılandıktan sonra elde kalan fazla kahve Anadolu’ya gönderilmiştir. Örneğin 1765’te Kahire’den İstanbul’a yaklaşık 1.000 ton Yemen kahvesi gelmiştir. Bu miktar İstanbul’un iaşesine fazlasıyla yettiği için kalan Anadolu’ya gönderilmiştir.⁸⁷

Kahvenin Osmanlı topraklarında dağıtımı, İstanbul Emtia Gümrüğü Mukataasına bağlı ve bulunduğu yerin adıyla anılan gümrükler vasıtasıyla sağlanmıştır.⁸⁸ Şöyle ki öncelikle kahve; İstanbul, Trabzon, İzmir, Erzurum gibi gümrüklere gelmiştir. Buralarda İstanbul Kahve Rüsümü,⁸⁹ Trabzon Kahve Rüsümü,⁹⁰ İzmir Kahve Rüsümü,⁹¹ Erzurum Kahve Rüsümü⁹² mukataaları yoluyla gümrük vergisi tahsil edilmiştir. Örneğin İstanbul Kahve Rüsümü Mukataasına gelen kahve, Çanakkale’deki Boğazhisarı’ndan giriş yaparak dağıtım yapılacağı yere yakın olan, Gelibolu, Tekfurdağ, Eminönü, Galata ve diğer iskelelere sevk edilmiştir.⁹³

İstanbul’a kahve, kahve tüccarları vasıtasıyla getirilmiştir. Evliya Çelebi’ye göre çok sayıda kahve tüccarı vardı. Bunların Mısır ve Yemen ile ticari bağlantısı vardı. Bütün tüccarların denetimi, Balkapanı’nda oturan, “esnaf-ı şahbender” denen kişi tarafından yapılırdı. Bunun yardımcısı da “esnaf-ı bazirganbaşı” idi.⁹⁴ İstanbul’a gelen kahvenin vergisi, “alandan üç, satandan üç ve ayrıca okka başına altı akçe resm-i miri alınır”⁹⁵ formülüyle gemi yükünü Eminönü’ndeki Gümrük İskelesi’ne boşaltır boşaltmaz tahsil edilmiştir.⁹⁶ Zira kahve de

84 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 115, s.152, H. 30-07-1118 / M. 07-11-1706.

85 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 129, s.96, 150, H. 10-10-1131 / M. 26-08-1719.

86 BOA, A.DVNSMHH.d. nr. 133, s.301, H. 29-12-1138 / M. 28-08-1726.

87 Mustafa Kesbi, *İbretnüma-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, haz. Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 160.

88 Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlılar’da Gümrük”, *DİA*, XIV, (1996), s. 263-268.

89 BOA, D.BŞM.d. nr. 3125, s. 2, H. 01-07-1163 / M. 06-06-1750.

90 BOA, C.ML. nr. 123/5451, H. 05-09-1219 / M. 08-12-1804.

91 BOA, C.ML. nr. 194/8032, H. 15-02-1235 / M. 19-11-1819.

92 BOA, C.ML. nr. 628/25823, H. 29-12-1216 / M. 02-05-1802.

93 BOA, KK.d. nr. 5016, s. 37, H. 06-04-1034 / M. 16-01-1625.

94 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 276, 327.

95 BOA, KK.d. nr. 5016, s.37, H. 06-04-1034 / M. 16-01-1625.

96 BOA, A.DVNSAHH.İS.d. nr. 7, s. 250, H. 01-05-1179 / M. 16-10-1765; Salih Aynural, *Selim III Döneminde İstanbul’da İktisadi Hayat (1789-1807)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 200.

kapanlara getirilen un, yağ, tahıldan başka tütün, ipek,⁹⁷ pamuk, kumaş kapsamında değerlendirilmiştir. Bilindiği gibi kapanlar, sarayın ve ordunun hayati ihtiyaçlarına yönelik iâşe mallarına göre özelleştirilmiş iç gümrükleri kapsayan devlete ait emanetlerdir.⁹⁸ Buralarda malların ölçüsü ve tartısı kontrol edilmiş, depolaması ve dağıtımı yapılmış, lüzumunda da bu ürünlere narh verilmiştir.⁹⁹

Devlet, öncelikle gümrüğe gelen kahvenin net ağırlığını belirlemiştir.¹⁰⁰ Ardından vurguncuların eline geçip halka yüksek fiyattan satılmasını diye, bir stok sistemi oluşturarak hanlarda ve gemilerde ne kadar kahve bulunduğunu gümrük defterlerine kaydetmiştir. Bu kapsamda her ay esnafa dağıtılan kahvenin defterdeki toplamından düşülmesini ve yeni gelen kahvenin de bu defterlere eklenmesini istemiştir. Kahve taşıyan gümrük hamallarının kahveyi belirlenmiş hanlar¹⁰¹ dışındaki bir yere taşınmaları da yasaklanmıştır. Bu işlemlerin ardından kahve dağıtımına başlanmıştır.¹⁰² Kahve, kadı denetiminde attar esnafının kethüdası, bölükbaşısı ve ihtiyarları tarafından hangi esnafa ne kadar kahve verildiğini gösteren deftere geçirilmiştir. Dağıtım esnasında esnafa haksızlık yapılmamasına özen gösterilmiştir.¹⁰³

İstanbul'a gelen kahve Balıkpazarı Kapısı'nda tahmishane etrafında önceden belirlenmiş; bir belgede kurşunlu han diye bilinen han,¹⁰⁴ Balkapanı Hanı, Arakoğlu Hanı, Tahta Hanı,¹⁰⁵ Küçük Çukur Han,¹⁰⁶ Papazoğlu Hanı, Sepet Hanı,¹⁰⁷ Ağa Hanı, Haraççı Hanı ve

97 Namık Erkal, "Osmanlı İstanbulu'nda İpeğin Mizanı Hoca Hanı", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S. 3, İstanbul (2014), s. 175-193.

98 Salih Aynural, "Kapan", *DİA*, XXIV, (2001), s. 338-339.

99 Namık Erkal, "Hoca Hanı", s. 175.

100 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, s. 19, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799'da göre devlet, tahmishaneye "mâhiyye-i kâtib-i berâ-yı zabt ve tahrîr-i kahve" adı altında bir kâtip atamıştır.

101 Ahmet Yaşar, *The Han in Eighteenth – and Early Nineteenth – Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

102 Engin Çağman, *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık: Gıda Sektörü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011, s. 194-198.

103 BOA, A.DVNSMHM.d. nr. 112, s. 350, H. 29-04-1114 / M. 22-09-1702.

104 Balıkpazarı'nda Kurşunlu Han diye bilinen han, BOA, TS.MA.e. nr. 837/2, H. 20-10-976 / M. 07-04-1569'daki kayda göre muhtemelen Sinan Paşa Vakfına aitti.

105 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154.

106 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154; Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 263'te bahsedilen Büyük ve Küçük Çukur Han ikilisinin 56 odası vardı. Bunlar da Rüstem Paşa ve Mihrimah Sultan Vakfına aitti.

107 Kahve depolandığı ve tahmishane etrafında olduğu bilinen Papazoğlu Hanı, Ağa Hanı ve Haraççı Hanı'na arşiv belgelerinde rastlanırken Sepet Han'a bu kaynaklarda tesadüf edilememiştir. Bu kadar bilinen bir hana anılan kaynaklarda rastlanmaması bu hanın kayıtlara başka bir adla geçtiği düşüncesini doğrulamaktadır. Nitekim bu bölgede bulunan Hasırçılar Hanı ile Sepet Han muhtemelen aynı han olmalıdır. Zira sepet ve hasırın ham maddesi kamıştır. Bu bilgiden hareketle Sepet Hanı'nın Hasırçılar Hanı olarak adlandırılmasına sebep olduğu iddia edilebilir. Diğer taraftan Hasırçılar Hanı ile ilgili Mustafa Çağhan Keskin tarafından "İstanbul İli Fatih İlçesi Tahtakale Mahallesi 54 Pafta, 372 Ada, 22 No.lu Parsel Üzerinde Yer Alan Han (Yeni Han, Tahmis Hanı, Hasırçılar Hanı, اوتدجي Hanı)" adlı bir mimarlık raporu hazırlanmıştır. Burada Hasırçılar Hanı ile Tahmis Hanı ve Yeni Han'ın aynı yapılar olduğu savunulmuştur. Keskin, bu savı destekler nitelikte anılan hanın malzeme deposu olarak kullanılan bodrumunda kahve kavurma işinde kullanıldığı düşünülen iki fırın bulmuştur. Bu da Hasırçılar Hanı veya Tahmis Hanı'nın kahve depolanan veya tahmishanenin deposu gibi işlev gören bir yer olduğu kanaati oluşturmuştur. Bütün bu bilgiler dolaylı da olsa Yeni Han, Hasırçılar Hanı veya Tahmis Hanı diye bilinen hanın bir diğer adının da Sepet

Binli Mahzeni'nde, daha sonra ise Çukadar Han, Cizyedar Han,¹⁰⁸ Sepet Hanı,¹⁰⁹ Papazoğlu Hanı,¹¹⁰ Ağa Hanı¹¹¹ ve Haraççı Hanı'nda¹¹² depolanmıştır (bkz. Harita 1).¹¹³ Bu bilgilerden hareketle kahvenin depolandığı han sayısının zaman içerisinde değiştiği ve azaltıldığı anlaşılmaktadır. Bu hanlar, hem ürün depolanan hem de tüccarların kaldığı mekânlar olmuştur.¹¹⁴ Örneğin Haraççı Han'da 1827'de beş Müslüman olmayan tüccarın konakladığı kayıtlara geçmiştir.¹¹⁵

Devlet perakende olarak kahvenin dönem dönem farklı yerlerde satılmasını istemiştir. Örneğin 17. yüzyılın ikinci yarısında Yeni Cami Çarşısı'nda, yüzyılın sonuna doğru Balıkpazarı'nda ve 18. yüzyılın başlarından itibaren ise Mısır Çarşısı'ndaki kahveci dükkânlarında satılmasını emretmiştir.¹¹⁶ Bundan dolayı kahve satan dükkânlar da tahmishane etrafında toplanmıştır (bk. Harita 1). Evliya Çelebi'ye göre kahve satılan 300 attar dükkânı vardı. Bunlarda 500 kişi çalışırdı. Kahve satan esnafın piri Şeyh Şazili idi. Pirligi Veyselkarani'den almıştı.¹¹⁷ Evliya Çelebi, Mısır'da olduğu gibi kahve dükkânlarının yanında pirinççiler, ketenciler, hasırcılar ve şekercilerin olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸ Bunun nedeni, anılan ürünlerin genelde kahve taşıyan gemilerle birlikte getirilmesi olmalıdır.

Kahve esnafa iki şekilde dağıtılmıştır. Başka bir ifadeyle kahve, tahmishanede kavrulup dövüldükten sonra halka iki usulde ulaştırılmıştır. İlk olarak attarlar çiğ kahveyi, gümrük vergisini ödeyerek doğrudan tüccardan satın almıştır.¹¹⁹ Bu kapsamda attar esnafının günlük 14 ferde¹²⁰ (2.371 kg), aylık 420 ferde (71 ton) çiğ kahve alma hakkı olduğu anlaşılmaktadır.¹²¹ Ancak attarlar bu usulde aldıkları kahveyi, tahmishaneye getirmiştir. Kahve burada işçilik

Hanı olduğu görüşünü desteklemektedir.

108 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154.

109 Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 271. Yaşar'ın çalışmasında Tahmis Han, bu çalışmada ise Sepet Han, olarak adlandırılan hanın 22 odası vardı.

110 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154; Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 62, 263. Papazzade Mustafa Çelebi Vakfına ait olan Papazoğlu Hanı'nın 51 odası vardı. Bu handa genelde bezirganlar kahyordu.

111 Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 271. Ağa Hanı'nın 12 odası vardı.

112 Ahmet Yaşar, *The Han*, s. 162.

113 BOA, A.DVNSAHK.İS.d. nr. 7, s.250, H. 01-05-1179 / M. 16-10-1765; Salih Aynural, *Selim III*, s. 200; İdris Bostan, "Türk Kahvesi", s. 185-186.

114 Ahmet Yaşar, *The Han*.

115 BOA, A.DVNSTZEİ.d. nr. 29, s.69, H. 29-07-1242 / M. 26-02-1827.

116 İdris Bostan, "Cafe Yemenite", s. 154; BOA, TS.MA.e. nr. 746/13, H. 20-07-1171 / M. 30-03-1758.

117 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zilli, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 276, 327.

118 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zilli, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 274.

119 BOA, C.BLD. nr. 11/520, H. 03-08-1179 / M. 15-01-1766.

120 Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2003. s. 358, 371. Ferde, kahve tartımında kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. Genelde üç kantara bir ferde denilmiştir. Bu durumda bir kantar 44 okka (56,4 kg), bir ferde de üç kantara karşılık geldiğine göre bir ferdenin 132 okka (169 kg) olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ferdenin sabit bir ağırlığa sahip olmadığı 100, 120 veya 125 okkalık yarım deve yükü olarak kabul edilen kahve çuvallarına da ferde denildiği bilinmektedir. Bu çalışmada bir ferde 132 okka (169 kg) olarak kabul edilmiştir.

121 Aynural, *Selim III*, s. 200.

ücreti mukabilinde kavrulup dövüldükten sonra attarlara teslim edilmiştir.¹²² Esnafın kahveyi tahmishaneye getirmesinin nedeni, kahvenin ihtisap resmine tabi olmasıdır. Bu yüzden kahvenin işlenmesi için tahmishanenin kurulması gerekmiştir. Devlet, vergi kaybını önlemek amacıyla kahvenin, kahvehanede, başka esnaf dükkânlarında, hatta evlerde kavrulup dövülmesini yasaklamıştır.¹²³ İkinci usulde ise İstanbul'a gelen çiğ kahve, tahmishane tarafından gümrüğü ödenerek tüccarlardan toptan satın alınmıştır. Kahve tahmishanede kavurma ve dövme işleminden sonra kârıyla birlikte attarlara dağıtılmıştır.¹²⁴ Bu doğrultuda her bir esnafa günlük beş okka (6,4 kg) kavurulmuş kahve tahsis edilmiştir.¹²⁵ Bu veriler yukarıda Evliya Çelebi'nin attar esnafının sayısı hakkında verdiği bilgiyle de örtüşmektedir. Zira toplam kahve miktarı, esnafın kahve alma hakkı olan ağırlığa bölüldüğünde İstanbul'da 300'ün üzerinde kahve esnafı olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul'da kahvenin fiyatları narhla¹²⁶ belirlenmiştir. Bilindiği gibi kahvenin dağıtılması iki usulde yapıldığı için kahve iki şekilde fiyatlandırılmıştır. Birinci usulde devlet; İstanbul kadısı ve gümrük emini gözetiminde Mısır'dan gemilerle gelen çiğ Yemen kahvesinin bir okkasının (1.283 gr) 288 akçeye attarlara satılmasını istemiştir. Onların da üzerine altı akçe ilave ederek 294 akçeye kavrulup dövülmek üzere tahmishaneye vermesini emretmiştir. Ardından tahmishanede işlem gören kahvenin 25 dirhemlik¹²⁷ (80 gr) paketler hâlinde 24 akçeye halka satılmasını karara bağlamıştır.¹²⁸ İkinci usulde ise devlet, kahvenin satış fiyatını doğrudan tahmishane kanalıyla belirlemiştir.¹²⁹

İstanbul'da kahve fiyatları, piyasadaki enflasyona göre devamlı artış eğiliminde olmuştur.¹³⁰ Osmanlı yetkilileri, kontrollü bir ekonomiye uygun olarak kahve talebini etkilemek için idari ve mali araçlara başvurmuştur. Bu bağlamda zaman zaman iç talebi azaltmak için kahve tüketimine uygulanan vergilerin ağırlığını artırmıştır. Bu önlem beklenen etkiyi yaratmadığında ise dış talebin toplam talep içindeki payını olabildiğince azaltmak için ihracatı yasaklamıştır. Ancak alınan bütün önlemler arz ve talep arasındaki dengeyi sağlayamamıştır (bk. Grafik 1).¹³¹

122 BOA, C.BLD. nr. 11/520, H. 03-08-1179 / M. 15-01-1766.

123 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 251.

124 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

125 Azize Gönüllü, *135 Nolu*, s. 202-204.

126 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul 1983, s. 48; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlılar'da Narh", *DİA*, XXXII, (2006), s. 390-391.

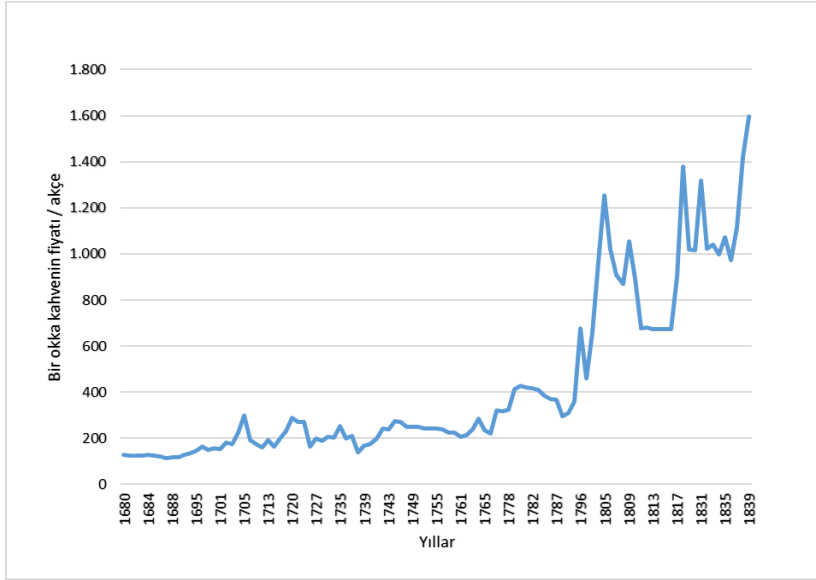
127 Kürkman, *Ağırlık ve Ölçüler*, s. 350-355. Dirhem, okkanın 1/400 kadarı olup ağırlığı 3,207 grama eşittir.

128 BOA, HAT. nr. 207/10951, H. 29-12-1206 / M. 18-08-1792.

129 1831 tarihli BOA, C.BLD. nr. 43/2148, H. 05-07-1247 / M. 10-12-1831.

130 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 1999. s. 39.

131 Mehmet Genç, "Contrôle et taxation", s. 167.

Grafik 1. 1680-1839 arası bir okka Yemen kahvesinin akçe fiyatları

Kaynak: Bu grafik Mehmet Genç, "Contrôle et taxation", s. 168-170'e göre hazırlanmıştır.

İstanbul limanlarına gelen veya İstanbul Tahmishanesinden satışı yapılan kahvenin miktarına dair farklı yıllara ait bazı veriler mevcuttur. Buna göre yaklaşık olarak; 1721'de Mısır'dan İstanbul Gümrüğüne 500 ton,¹³² İstanbul Tahmishanesine ise 1765'te 1.000 ton,¹³³ 1798'de 645 ton,¹³⁴ 1828'de 720 ton,¹³⁵ 1833'te ise 470 ton¹³⁶ kahve girmiştir. Bu değerler göz önünde bulundurulduğunda İstanbul'da yılda ortalama 550-650 ton kahve tüketildiğini, kalan kahvenin de diğer şehirlere gönderildiğini söylemek mümkündür.

3. İstanbul Tahmishanesinin Çalışma Sistemi

Bu başlık altında İstanbul Tahmishanesinin fiziki durumu, çalışma sistemi, çalışanlarının durumu, kapasitesi, gelir-gider kalemleri ve karşılaşılan sorunlar gibi konular incelenmiştir. İstanbul Tahmishanesi, kurulduğu yıllardan itibaren genelde emanet ber-vech-i iltizâm, iltizam ve malikâne şeklinde işletilmiştir. Bu yüzden tahmishaneye dair ayrıntılı bilgiler daha çok tahmishanenin devletin kontrolünde olduğu yıllar arasında toplanmıştır.

İstanbul Tahmishanesinin fiziki durumu ile ilgili 1838 tarihli bir belgede oldukça geniş bilgi verilmiştir. Buna göre tahmishane, zeminde bulunan kâtip odası ve yukarıdaki iki odadan

132 BOA, C.ML. nr. 761/31009, H. 29-01-1134 / M. 19-11-1721.

133 Mustafa Kesbi, *İbretnüma-yı Devlet*, s. 160.

134 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799.

135 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

136 BOA, D.BŞM.d. nr. 9952, H. 29-12-1248 / M. 19-05-1833.

oluşuyordu.¹³⁷ Odalarda günümüzde şark odası diye tabir edilen tarzdeki yün ve basma minderler, duvar yastığı, çuhadan koltuk yastıkları, basma perdeler, kapı perdesi, orta geçesi, hasır gibi sergi malzemeleri ile kırmızı bakır bir mangal bulunuyordu. Tahmishanede işçilerin kullandığı her biri 25 okka (32 kg) olan 19 adet bakır tava, 103 adet demir el, 13 adet kırık el, 75 adet kahve teknesi, 54 adet kullanılmış kahve eleği, 36 adet kullanılmış büyük kıl çuval, bir adet ateş tulumbası, birer adet eski ve yeni hortum, iki adet borusu?, bir adet yağ tavası, bir adet bakır ... fener, iki adet leğen ve ibrik, iki adet tencere ve kapak, iki adet bakır lenger, bir adet çorba tası, iki adet büyük tepsi, bir adet küçük tepsi, bir adet maşrapa, bir adet kahve güğümü, bir adet su güğümü, 31 adet tezgâh, 70 adet dibek taşı ve iki adet demir burgu bulunuyordu. Ayrıca kahvenin tartılmasında kullanılan üç adet mizan-ı kebir, 119 adet bakır okka, bir adet küçükçe terazi, üç adet büyük kahve ambarı ve dört adet kahve kaşığı vardı.¹³⁸ Ancak tahmishanedeki çalışan ve fırın sayısı hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Verilen bilgilere bakılırsa zemin ve birinci kattan oluşan İstanbul Tahmishanesi, oldukça geniş alana yayılmış olmalıdır. Zira tahmishanedeki gündelik yaşam ve iş için kullanılan aletlerin çokluğu ve kapladığı hacim ile bu aletleri kullanan işçilerin varlığının büyük bir çalışma alanını gerekli kıldığı söylenebilir.

İstanbul Tahmishanesinde çalışan kişi ile buradaki fırın ve dibek sayısı hakkında bazı kaynaklarda bilgi verilmiştir. Bu konuda ilk olarak Evliya Çelebi *Seyahatname'sinde*, Eski Tahmishanede veya diğer bilinen adıyla Tahmis-i Kebirde her biri farklı kişilere ait üç fırın, 100 adet gedikli dibek olduğunu ve 300 kişi çalıştığını belirtmiştir.

Hatice Turhan Valide Sultan'ın yaptırdığı Yeni Tahmishanede ya da başka bir ifadeyle Tahmis-i Sağırde ise bir fırın ve 50 adet dibek bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ Ancak Hatice Turhan Valide Sultan Vakfının vakfiyesinde kahve kavurmak için iki fırın ve kahve dövmek için, sayı verilmeksizin, dibeklerin konulduğundan bahsedilmiştir. Bu durumda Yeni Tahmishanede bir değil de iki fırın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu vakfiyede tahmiste yanan odunun tahmis emini vasıtasıyla devlet tarafından karşılanması gerektiği zikredilmiştir. Devletin, kahvenin bir okkasından tahsil ettiği üç akçelik resm-i miri dışında, tahmishanenin gelirine dokunmaması talep edilmiştir. Fırın ve dibeklerin de vakıf yönetimi tarafından kiraya verilmesi istenmiştir.¹⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle Eski Tahmishanenin, Yeni Tahmishanenin hemen hemen iki katı kapasiteye sahip olduğunu, kahvenin yaklaşık 450 kişi tarafından beş fırında kavrulduktan sonra dövücüler tarafından 150 dibekte dövüldüğünü ve buralardaki fırınların ve dibeklerin her birinin gedik¹⁴¹ şeklinde çalıştırıldığını söylemek mümkündür. Ne var ki 1828 tarihli bir belgede tahmishanede 90 adet dibekte 75 kişi kavurucu, yaklaşık 200 kişi de dövücü çalıştığı bilgisi

137 BOA, MAD.d. nr. 8373, s.28, H. 10-04-1254 / M. 03-07-1838.

138 BOA, MAD.d. nr. 8373, H. 10-04-1254 / M. 03-07-1838.

139 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi I. Kitap*, s. 292.

140 Turhan Valide Sultan, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*, v. 25b, 26a.

141 Engin Deniz Akarlı, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840", *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage and Martha Mundy, Cambridge University Press, Cambridge 2004, p. 170. Gedik mülkiyeti, bir kişiyi belirli bir meslekte usta olarak nitelendirecek becerilere sahip olmayı, bu ticareti münhasıran yapma hakkına sahip bir grup zanaatkâr veya tüccarın kıdemli ortağı olmayı ve kullanım hakkını elde etmeyi ifade etmektedir. Ayrıca bk. Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA*, XIII, (1996), s. 541.

verilmiştir.¹⁴² Bu veri, tahmishanede uygulanan gedik sistemi de göz önünde bulundurulduğunda, *Seyahatname*'de Eski Tahmishane için aktarılan verilerle hemen hemen örtüşmektedir. Zira Evliya Çelebi'nin anlatım üslubu olarak abartıyı sık kullandığı bilinmektedir. Ancak Evliya Çelebi'nin verdiği yaklaşık 450 çalışan ve 150 dibek bilgisiyle rapordaki sayısal verilerin örtüşmemesi Eski Tahmishane ile birleştirilen Yeni Tahmishanenin çalışanlarına ne olduğu sorusunu gündeme getirmiştir. “Buna göre Eski ve Yeni Tahmishane önceki birleşme sırasında köklü bir değişikle tek bir kurum hâline mi getirilmiştir?”, “Böyle bir birleştirme yoksa Yeni Tahmishaneye ne olmuştur?”, “Birleştirme varsa ve bu tarihten sonra Yeni Tahmishaneden bahsedilmemişse bu durum, her iki tahminin tek çatı altında birleştirilerek kapasitesinin azaltıldığı anlamına mı gelmektedir?”, “Böyle bir uygulamadan sonra işten çıkarıldığı düşünülen bazı çalışanların özlük hakları korunmuş mudur?” gibi soruları da beraberinde getirmiştir.

Eski Tahmishane ve Yeni Tahmishanenin fiziki durumu hakkında yukarıdaki sorulara cevap niteliğinde iki belge tespit edilmiştir. Bunlardan ilkinde iki tahminin yönetim anlamında birleştirildiği anlaşılmaktadır. Zira Eski Tahmishanede hem kavurucu hisselerine hem de gedğine sahip çalışanlar bu haklarını birleşimden sonra devam ettirmişlerdir.¹⁴³ Bu da genel anlamda çalışanların özlük haklarının korunduğu, vefatları hâlinde tahmisteki haklarının yakınlarına devredildiği, dışarıdan herhangi bir kişinin bu haklara müdahale edemediği anlamına gelmektedir. İşte ikinci belge ise çalışan sayısına ışık tutacak niteliktedir. Buna göre tahmishanede beratı olmadan kavuruculuk yapan gayrimüslim bir çalışana beratının verilmesi istenmiştir.¹⁴⁴ Ancak belgedeki “... vech-i meşrûh üzere haftada iki nevbet kavuruculuk hidmetin edâ edip...” bilgisi çalışanların sayısı konusuna ışık tutmaktadır. Şöyle ki bilindiği gibi iki tahmishanenin birleştirilmesiyle çalışan sayısı 450'yi bulmuştur. Yönetim de bu sorunu, haftada iki nöbet usulüyle çözmüş olmalıdır. Zira bu usulde çalışanlar, haftanın tüm günlerinde değil de belli iki gününde çalışıyordu. Bu da rapordaki sayının neden 275 kişi (75 kavurucu ve 200 dövücü) olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca bu durumu Edirne Tahmishanesi ile ilgili bir belge de desteklemektedir. Buna göre tahmishanede kavuruculuğun üç kişi tarafından yapıldığı bu sayıdan fazla kişiye müsaade edilmemesi gerektiği bildirilmiştir. Ayrıca burada çalışanların gayrimüslim reaya ve birbirlerine kefil oldukları üzerinde durulmuştur.¹⁴⁵ Öyle anlaşılıyor ki İstanbul Tahmishanesinde aynı anda 275 kişi ama genel anlamda da bu sayıdan daha fazla kişi çalışmıştır. Esnaf örgütlenmelerinde uygulanan kurallar tahmishanede de uygulanmıştır. Bununla birlikte tahmishanede din ayrımı gözetmeksizin bütün çalışanlar aynı haklara sahip olmuştur.

İstanbul Tahmishanesinde işlenen kahve daha önce de değinildiği gibi iki usulde halka ulaşmıştır. Başka bir deyişle tahmishane iki şekilde işletilmiştir.¹⁴⁶ Tahmishanenin birinci

142 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

143 BOA, TS.MA.e. nr. 845/18, H. 01-07-1099 / M. 02-05-1688.

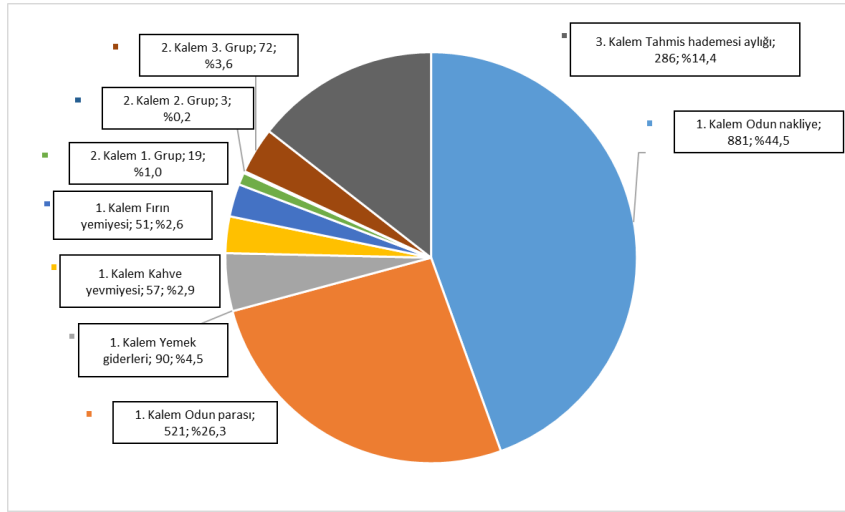
144 BOA, AE.SMMD.IV. nr. 87/10357, H. 03-02-1065 / M. 13-12-1654.

145 BOA, C.ML. nr. 658/26915, H. 21-01-1190 / M. 12-03-1776.

146 BOA, C.BLD. nr. 11/520, H. 03-08-1179 / M. 15-01-1766 ve BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

usulde nasıl çalıştırıldığı hususunu açıklayan 1799, ikinci usul için ise 1833 tarihli iki belge tespit edilmiştir. 1799 tarihli belgede sadece yönetim gelir-giderleri bağlamında işletmenin çalışma sistemi ve çalışanlarının durumuna, 1833 tarihli kayıttan da genel anlamda yönetim ve üretim gelir-giderlerine dair ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Aşağıda bir yandan belgelerden hareketle işletmenin çalışma sistemi ele alınırken diğer yandan da belirtilen iki usulde işletilen tahmishanenin kâr edip etmediği değerlendirilmiştir.

İstanbul Tahmishanesinin 1799 tarihli yönetim gelir-gider defterindeki bilgiler, 1798 Mart ayından başlayıp 1799 Şubat ayının sonuna kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır.¹⁴⁷ Tahmishaneye her ay farklı miktarda olmak üzere toplam 500.000 okka (645 ton) kahve girmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi alım usulünden dolayı kahvenin ne kadar satın alındığı, kavurucu ve dövücülere ne verildiği ve işlem gördükten sonra ne kadar kaldığı ve kaçta satıldığı ve bundan ne kadar kâr elde edildiği hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bu belgede yalnızca kahvenin bir okkasının işlenmesi karşılığında altı akçe “avaid” alındığı ve toplamda 25.150 kuruş brüt gelir elde edildiğinden bahsedilmiştir. Bu doğrultuda tahmishanede aylık ortalama 42.000 okka (54 ton) kahve işlenmiş, bunun karşılığında 2.096 kuruş kazanılmıştır. Tahmishaneye ilk beş ayda yaklaşık 300.000 okka (385 ton), kalan yedi ayda da sadece 200.000 okka (257 ton) kahve girmiştir. Bu azalmada muhtemelen kahve arzında yaşanan bir sıkıntı ve buna paralel olarak yapılan zam etkili olmalıdır.

Grafik 2. 1798'de İstanbul Tahmishanesinin yönetim gelir-giderleri (kuruş; %).

Kaynak: Bu grafik BOA, D.İSM.d. nr. 25505'e göre hazırlanmıştır.

İstanbul Tahmishanesinin 1798'de işletme veya yönetim giderleri Grafik 2'de olduğu gibi şekillenmiştir. Birinci kalemdeki harcamalar en temel giderleri içermektedir. Bunlar için aylık

147 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799.

ortalama 1.878 kuruş verilmiş olup bütün harcamaların yaklaşık %80'ini oluşturmaktadır. Bunlar içinde; cinsi belli olmayan oduna 521 kuruş, odun nakliyesine 881 kuruş, günlük yemeğe 90 kuruş, kahve yevmiyesine 57 kuruş ve fırıncı günlüğüne 51 kuruş ödenmiştir. Bu kalemler yukarıda tahmishanede bulunan aletlerin nerelerde kullanıldığını da açıklamaktadır. Bu kalem arasında en fazla para, odun nakliyesine ve oduna harcanmıştır. Aşağıda geniş biçimde anlatılacağı üzere 1796'da tahmishanede bazı düzenlenmeler yapılmıştır. Bunlar arasında fırında gürgen odunu yerine meşe kullanılmasına dair bir madde de vardı.¹⁴⁸ Buna istinaden 1798'de tahmishane fırınında muhtemelen meşe odunu kullanılıyor olmalıdır. Diğer taraftan odunun kendisinden çok nakliye ücretine para verilmesi o dönemdeki taşıma maliyetlerinin çok yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu kalemdeki diğer harcamaların ise daha makul düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu harcamaları da değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu çerçevede işletme tarafından yemeğe para harcanması, işletmenin çalışanın sosyal haklarını gözettiği şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan 108 kuruş olan kahve ve fırıncı yevmiyesi de tahmishanede sayıları 275'i bulan kavurucu ve dövücülerini denetlemek için atanan kişiler olduğunu göstermektedir. Zira bu tarihte birinci usulde işletilen tahmishanede kavurucu ve dövücüler ücretlerini tahmishane yönetiminden değil de esnaf örgütlenmesi içindeki gedik kapsamında işledikleri kahve miktarına göre alıyorlardı. Ayrıca daha önceki bilgilerden hareketle 275 işçinin aldığı ücretlerle tahmis yönetimi tarafından ödenen kahve ve fırıncı yevmiyeleri karşılaştırıldığında anılan 108 kuruşun çok düşük kaldığı açıktır. "O hâlde bu ücretler neyin karşılığında kime verilmiştir?" sorusunu gündeme getirmiştir. İşte kahve ve fırıncı yevmiyesi muhtemelen gedik usulüyle çalışan işçileri kontrol ve denetlemek amacıyla atanan, günümüzde çavuş denen, kavurucu ve dövücülere veriliyor olmalıdır.

İstanbul Tahmishanesinin 1798'de ikinci kalemdeki harcamalarının toplamı 95 kuruştur. Bu meblağ, toplam gider arasında yaklaşık %5'e tekabül etmektedir. Bu giderleri üç grupta toplamak mümkündür.

İkinci kalemin ilk grubundaki tahmis yağcısı, iki çırak, küllükçü, kara kullukçu, alay çavuşları ve iç oğlanları, gümrük yasaqcısı, attarlar bekçibaşısı ve seğirdim ustaları için ortalama 19 kuruş ödenmiştir. Bu giderler arasındaki tahmis yağcısı, iki çırak, küllükçü ve seğirdim ustaları için ödenen ücretleri işletmenin cari harcamaları olarak görmek mümkündür. Diğer taraftan kara kullukçu, alay çavuşları ve iç oğlanlarına ödenen ücretler de tahmishanenin devlet tarafından korunduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca gümrük yasaqcısı ve attarlar bekçibaşısına harcanan para da tahmishanenin hem gümrükle hem de attar esnafıyla koordineli olarak çalıştığı şeklinde yorumlanabilir.

İkinci kalemin ikinci grubundaki kahve giriş çıkışını kontrol eden kâtime de ortalama üç kuruş verilmiştir. Bu ücretin ödenmesinin nedeni, muhtemelen o yıllarda donanma kalyonlarıyla İstanbul Gümrüğüne gelen kahveyle ilgili olmalıdır. Zira kahve, gemilerle gelirken ferde, torba

148 BOA, HAT. nr. 206/10782, H. 27-05-1211 / M. 28-11-1796.

veya zenbil hesabıyla gelirdi.¹⁴⁹ Ancak bu ağırlık ölçülerinin okka gibi sabit bir değeri olmadığı için gelen kahvenin miktarı tam olarak belli değildi. Bu da tüccarın ödemesi gereken vergilerin tahsilinde ve tahmishaneye girecek olan kahvenin miktarında belirsizliğe sebep oluyordu. Dolayısıyla her durumda devlet zarar ediyordu. İşte bunun kontrolünün yapılması için de tahmishaneye bir kâtip atıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰

İkinci kalemin üçüncü grubundaki giderler, diğer ücretlerden farklı olarak, sosyal harcamaları da içermektedir. Ramazan ve Kurban bayramlarında üç gece bayram kahvesi, fakirlere ekmek parası ve diğer yardımlar, numune kahve parası, kullanılan (kızak, bakır kap, tava, harar, tekne, kova, balta gibi) eşyaların tamiri, lağım atma parası, sabun parası, Bahçekapı'daki zabitlere bahşiş, alay çavuşlarına bahşiş, seğirdim ustalarının kırtasiye parası, sene başında bekçiye ve iki çırağa elbise ve tahmishane odasının tefrişatı için ise yaklaşık 72 kuruş gider kaydedilmiştir. Bu grupta yer alan kızak, bakır kap, tava, tekne, kova, balta ve bakır eşyaların kalaylanması için ödenen ücretlerden tahmishanede kullanılan basit aletlerin bakım ve onarımının düzenli olarak yapıldığı sonucuna varılabilir. Bununla birlikte “numune kahve parası” adı altında zikredilen gideri de tahmishanede günlük olarak üretilen kahvenin kalitesinin kontrol edildiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Nitekim yukarıda bahsedilen kahve tartımında kullanılan aletler de bunu desteklemektedir.

İkinci kalemin üçüncü grubunda yer aldığı hâlde sosyal yönü de olan harcamalar oldukça dikkat çekicidir. Bunlar, kurumun kendi bünyesinde ve dışarıya yaptığı harcamalar olarak ikiye ayrılmaktadır. İlk olarak kurumda yapılan sosyal harcamalar ele alınacak olursa Ramazan ve Kurban bayramlarında üç gece “bayram kahvesi”, Bahçekapı'daki zabitlere bahşiş, alay çavuşlarına bahşiş, sene başında bekçiye ve iki çırağa elbise yardımının bu tür giderler arasında olduğu görülebilir. Buradan tahmishane yönetiminin kurum çalışanlarını düşünerek onlara küçük sayılabilecek yardımlar ettiği söylenebilir. Ayrıca güvenlik görevlilerine yapılan yardımlara bakılarak tahmishanenin kendi bekçisinin yanında devletin görevlendirdiği kolluk kuvvetleri tarafından da korunduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Ramazan ve Kurban bayramlarında yapılan yardımı kurum işleyişi açısından ele almak gerekir. Zira tahmishanenin çalışma günleri göz önünde bulundurulduğunda Ramazan ve Kurban bayramlarında beşer gün üretimin olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte tatilden bir önceki gün ise hemen hemen beş günlük üretim yapıldığı tespit edilmiştir. Böylece üretimde bir aksama olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durum, “kâğıt üstünde mi yapıldı yoksa gerçekten tahmishane kapatıldı mı” sorusunu gündeme getirmektedir. Öyle görünüyor ki tahmishane bir şekilde bu beş gün içerisinde kapatılmayıp üretime devam etmiştir. Zira işletmenin fiziki koşullarına bakıldığında burada bir günde beş katı kahvenin işlenemeyeceği açıktır. O hâlde tahmishane beş gün boyunca açık kalmış işçiler de muhtemelen nöbetleşe olarak çalışmış olmalıdır. Nitekim bayramlarda personele üç gece boyunca bayram kahvesi adı altında hediyeler verilmesi bunun bir kanıtı sayılabilir. Zira iş

149 BOA, C.ML. nr. 761/31009, H. 29-01-1134 / M. 19-11-1721.

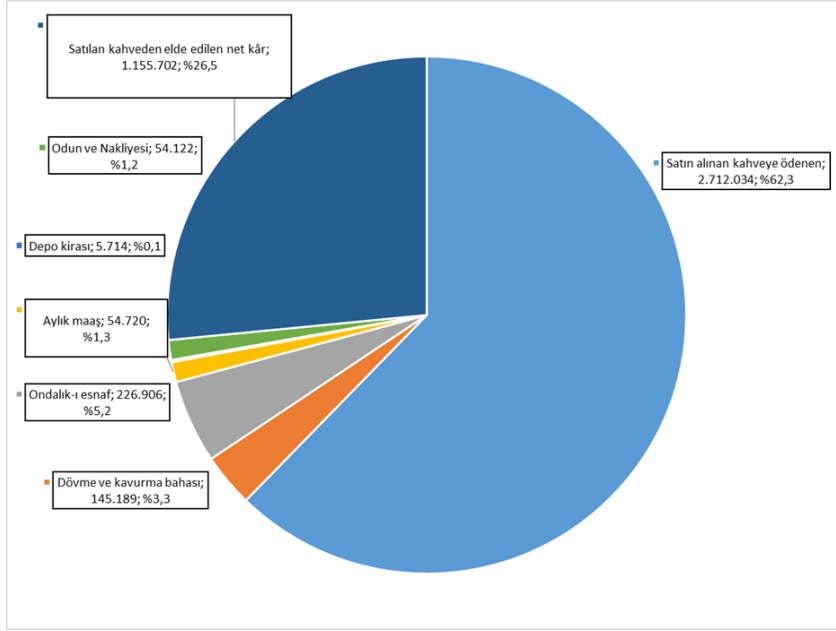
150 BOA, D.İSM.d. nr. 25505, H. 07-09-1213 / M. 12-02-1799.

yerine gece verildiği anlaşılan hediye almaya giden işçi, burada muhtemelen kalan zamanda bir şekilde çalışıyor olmalıdır. İkinci olarak kurum dışına da “nan parası” adı altında haftalık 60 akçe yardım yapıldığı tespit edilmiştir. Tahmishanenin civardaki fakirlerin ihtiyacını karşılaması, Osmanlıdaki kurumların hayrat anlayışı çerçevesinde hareket ettiğinin bir göstergesi sayılabilir. Burada da şu soru akla gelebilir: Tahmishanenin her hafta düzenli olarak yaptığı bu yardım, kuruluşundaki bir şarttan mı yoksa zaman içerisinde bir gelenek hâlini almasından mı kaynaklanmıştır? Bunun cevabına henüz ulaşamamıştır. İstanbul Tahmishanesinin yönetim giderleri arasında “sabun” ve “ihrac-ı mezbele/lağım atma” bedelleri bulunmaktadır. Bu giderlerin varlığı, kurumun günün koşullarında gereken hijyen şartlarını sağlamaya çalıştığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

İstanbul Tahmishanesinin 1798’de yönetim giderleri arasındaki üçüncü kalem de “tahmis hademesinin” aylığıdır. Hademe aylığı 286 kuruş olup toplam gider arasındaki yeri yaklaşık %15’tir. Bu meblağ diğer harcamalara eklendiğinde aylık ortalama toplam gider 2.259 kuruşa ulaşmaktadır. Söz konusu giderler, aylık ortalama 2.096 kuruş gelirden çıkartıldığında 163 kuruşa ulaşılır. Bu bilgilerden hareketle kurumun zarar ettiği sonucuna varılabilir. Bunun nedeninin de yukarıda bahsedilen alım usulü olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul Tahmishanesine ait 1833 tarihli belge; Hicri 1248 yılına ait olup Haziran 1832’den Mayıs 1833’e kadar olan zaman dilimini kapsamaktadır.¹⁵¹ 1799 tarihli belgede yönetim gelir-giderleri üzerinde durulurken 1833 tarihli kayıta ise daha çok üretim gelir-giderlerine dair detaylı verilerin olduğu tespit edilmiştir. Hatta satın alınan kahvenin hangi tüccarlardan alındığı ve bu tüccarların milliyeti ve uyuğunun ne olduğu hakkında bilgi bulmak bile mümkündür. Buna göre tahmishanede toplam 367.000 okka (470 ton) kahve işlem görmüştür. Bu doğrultuda işletmede aylık ortalama 30.000 okka (38 ton) kahvenin kavrulup dövüldüğü söylenebilir. Toplam kahvenin %95’i Frenk kahvesi, %1’i Yemen kahvesi ve kalan %4’ü de “kahve ez-miri (gümrüksüz)” den oluşmuştur. Bu kahveler, Osmanlı, Rus, İngiliz ve Fransız tüccarlardan satın alınmıştır. Örneğin Yemen kahvesi dört, Frenk kahvesi ise 14 farklı tüccardan temin edilmiştir. Frenk kahvesine yaklaşık sekiz kuruş, Yemen kahvesine dokuz kuruşa ve kahve ez-miri olarak nitelenen kahveye yarım kuruş ödenmiştir. Kahve, kavrulurken toplam ağırlığının yaklaşık %17,5’ini kaybederek 302.544 okka (388 ton) kalmıştır. İşlem gördükten sonra kalan kahvenin bir okkası esnafa 14,4 kuruşa satılmıştır. Toplamda 4.354.387 kuruş brüt gelir elde edilmiştir. 1833’te satın alınan çiğ kahveye 2.712.034 kuruş (%62), dövme ve kavurma için 145.189 kuruş (%4), satışa hazır kahvenin her bir okkasından 90 akçe alınan “ondalık-ı esnaf” adındaki vergiye 226.906 kuruş (%5), hademenin aylık maaşına 54.720 kuruş (%1), kahvenin depolanması için tutulan yerin kirası için 5.714 kuruş (%0,1) ve odun ve nakliye için ise 54.122 kuruş (%1) ödenmiş olup toplamda 3.198.685 kuruş masraf yapılmıştır. Böylece satılan her bir okka kahveden 3,15 kuruş olmak üzere toplam 1.155.702 kuruş (%27) net kâr elde edilmiştir (bk. Grafik 3).

151 BOA, D.BŞM.d. nr. 9952, H. 29-12-1248 / M. 19-05-1833.

Grafik 3. 1833'te İstanbul Tahmishanesinin yönetim ve üretim gelir-giderleri (kuruş; %).

Kaynak: Bu grafik BOA, D.BŞM.d. nr. 9952'ye göre hazırlanmıştır.

İstanbul Tahmishanesine ait 1833'teki yönetim gideri olarak gösterilen verilerle 1798'dekiler karşılaştırıldığında hademenin aylık maaşı ile odun ve onun nakliyesi için yapılan harcamalar dışında başka bir benzerlik olmadığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı hem sağlıklı bir kıyaslama yapmak hem de İstanbul Tahmishanesinin diğer tahmishanelerle birleştirilmesinden sonra kâr edip etmediğini saptayabilmek için 1828 tarihli bir belgede ortaya konulan verilerle 1833'tekileri karşılaştırmak uygun olacaktır. Buna göre 1828'de tahmishanede günlük attar esnafına dağıtılmak ve biraz da dışarıya satılmak üzere 1.700 okka (2.181 kg) kahve satıldığı ve masraflar çıktıktan sonra da 432,5 kuruş hasılat kaldığı bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle 1828'de yaklaşık olarak yıllık 720.000 okka (924 ton) kahvenin işlenmesi karşılığında 160.000 kuruş gelir sağlandığı anlaşılmaktadır. O hâlde 1828 ile 1833 yılına dair verileri karşılaştırmak yerinde olacaktır. Buna göre 1833'te satışa sunulan kahve miktarının 1828'de satılanın yarısı kadar olmasına rağmen yaklaşık yedi kat daha fazla gelir elde edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki diğer tahmishaneler İstanbul Tahmishanesine ilhak edildikten sonra ikinci usulde işletilen tahmishanenin gelirleri önemli ölçüde artmıştır. Bu artışın nedenlerinden biri, standart olarak belirlenmiş yaklaşık %20'lik kavrulma payındaki değişme olmuştur. Zira birinci usulde kahve kavrulduğunda her zaman ağırlığının %20'sini kaybettiği kabul edilmiştir. Ancak bu oran bazen %15 kimi zaman da %10'da kalmıştır. İşte ikinci usulde işletilen tahmishanede aradaki %5 veya %10'luk fark doğrudan işletmeciye kalmıştır.¹⁵² Bu artışın bir diğer sebebinin de taşıştan dolayı paranın değer

152 BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

kaybetmesi olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1828’de bir kuruşun içindeki gümüş miktarı 1,476 gram iken 1833’te 0,936 grama düşmüştür.¹⁵³ Bununla birlikte satılan kahve miktarının yarı yarıya azalması ise artan kahve fiyatları karşısında halkın daha az kahve tüketmek zorunda kalması şeklinde yorumlanabilir.

İstanbul Tahmishanesinde, özellikle iltizamla işletildiği yıllarda, yaşanan sorunlar ve suistimaller nedeniyle bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu yüzden dışarıdan aylıklı bir tahmis emini atanması uygun görülmüştür. Kahvenin kavrulup dövülmesini kontrol etmek için bir bekçi ve iki çırak, attar esnafı tarafından tayin edilmiştir. Çünkü mültezim, kâr marjını artırmak amacıyla kahvenin içine farklı hububat karıştırmıştır. İlâveten işletmeci; dövücülerin bir dibekten başka bir dibeğe geçtiğinde 11 kuruş, tahmis hademesinden “Martıyye” adında 500 kuruş, “ruhsatiyye” olarak da “mâhiyye” ve “cerâim” ücreti almıştır. Maaşlı olarak atanan tahmis emini ise bu harçların tamamını kaldırmıştır. Diğer taraftan eskiden olduğu gibi kavuruculardan aylık 30 kuruş fırın kirası, bir kavurucu vefat ettiğinde yerine gelenden alınan 300 kuruş, başka yerden çalışmaya gelenden ise tahmishane için 50 kuruş, bekçi ile çıraklara beş kuruş; dövücülerden başka yerden çalışmaya gelenden de tahmishane için 11 kuruş, bekçi ile çıraklar için ise iki kuruş harç alınmaya devam edilmiştir.¹⁵⁴ Önceden kahvenin içine karıştırılan hububatları hazır hâle getirmede kullanılan elek, dibek gibi aletler kaldırılmıştır. İçime hazır hâle getirilen kahvenin attarlara dağıtımının, dövücüler tarafından değil de hamallar vasıtasıyla yapılması sağlanmıştır. Kahvenin iyi kavrulması için gürgen yerine meşe odununun kullanılması, işletmenin bakım ve onarımlarının zamanında yapılması zorunlu tutulmuştur. Tahmishaneden çıktıktan sonra esnaf tarafından yapılan usulsüzlükleri kontrol etmek için de bir kolcu atanmıştır. Bu minvalde yeni düzenlemelerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için başta tahmishane emini olmak üzere Mısır Çarşısı’ndaki tüccar, attar ve kethüdaların kahve esnafına kefil olmaları kararlaştırılmıştır. Böylece zincirleme kefalet usulüyle en azından tahmishane kaynaklı tağşişin önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹⁵⁵

İstanbul Tahmishanesinde yaşanan sorunlardan biri de kahve satan esnafın günlük istihkakını beğenmemesi olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak Tahmis civarındaki kahveci esnafı 1816’da şikâyette bulunmuştur. Buna göre Kahveci Osman ve ortağı Sadık, Hasköy Piri Paşa Mahallesi’ndeki kahve dükkânlarında günlük beş okka (6,4 kg) olan istihkaklarından memnun olmamıştır. Ortaklar, kanunsuzca dükkânlarında tahmis sistemi kurarak günlük 50 okka (64 kg) Yemen kahvesini işleyip satmıştır. Ayrıca kurala göre bir dükkânda Yemen ve Frenk kahvesi aynı anda satılamazken bunlar o yasağa da uymamıştır. Bu şekilde kanunlara uyulmaması, Darphane tarafından nezaret ile idare edilen İstanbul Tahmishanesinin zarara uğratılmasına neden olmuştur. Bu kişiler birçok kere uyarılmalarına rağmen yaptıkları bu hukuksuzluktan vazgeçmemiş, bu yüzden esnafıktan kovulmuştur. Kahve esnafı, bu tür olaylarla karşılaşmamak

153 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentler*, s. 17.

154 Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2011, s. 420-421.

155 BOA, HAT. nr. 206/10782, H. 27-05-1211 / M. 28-11-1796.

için tedbirlerin artırılmasını istemiştir. Devlet de tahmishanenin Başmuhasebede kayıtlı kuralları çerçevesinde tahmis emini ve attarlar kethüdasından; tahmishanede yalnızca Yemen kahvesinin işlem görmesini, işletmeye Frenk kahvesinin girişine izin verilmemesini, işlenen kahveye başka bir hububat karıştırılmamasını, tahmisten alınarak attar dükkânlarında satılan Yemen kahvesinin de aynı şekilde halisliğinin kontrol edilmesini, tahmishane işlevi gören yerlerin tespit edilerek buraların kapatılmasını emretmiştir.¹⁵⁶

Kadı, bunu engellemek için İstanbul'a gelen kahvenin nazır denetiminde tüccardan alınarak çarkta dövülmesini ve ardından kârıyla birlikte attarlara dağıtılmasını önermiştir. Kadı, bu önerinin uygulanması hâlinde standart olarak belirlenmiş yaklaşık %20'lik kavrulma payındaki değişimlerden nasıl kâr edileceği konusunu açıklığa kavuşturmuştur. Kadı, kahve kavrulduğunda her zaman ağırlığının %20'sini kaybetmediğine, bu oranın bazen %15 kimi zaman da %10'da kaldığına işaret etmiştir. Sonunda da bu uygulama ile aradaki %5 veya %10'luk farkın doğrudan işletmeciye kalacağını belirtmiştir.¹⁵⁷

Sonuç

Kahve, 16. yy. başlarından itibaren Osmanlı toplumunun hayatına girmeye başlamış, yüzyılın ortalarında kahvehanelerin açılması ile birlikte siyasi ve sosyal anlamda önemli bir yer edinmiştir. Osmanlı Devleti, 1570'li yılların başında gümrük vergisi bile alınmayan kahveyi, bu tarihten itibaren baharat kategorisine sokarak vergiye tabi bir ürün hâline getirmiştir. 1580'li yıllarda kahvenin ticari öneminin artmasından sonra, bağımsız bir mukataa bünyesinde kahveden bun ve kış vergisi tahsil edilmiştir. Diğer taraftan aynı yıllarda kahvehanelere de bir çekidüzen verilerek onlar da iltizama dâhil edilmiştir. Ancak daha sonra gelir sağlayan her bir kalemi vergilendirme gayesiyle, çiğ kahveyi içime hazır hâle getirme işi kahvehaneden alınmıştır.

Osmanlı Devleti 1590'lı yıllarda kahvenin kavurulup dövüldüğü İstanbul Tahmishanesini ihdas etmiştir. Böylece devlet kahvenin gümrüğü, kavrulması ve perakende satışından ayrı gelir elde etmiştir. İstanbul Tahmishanesi 1665'e kadar İstanbul Gümrüğü tarafından idare edilmiştir. Bu tarihten sonra Hatice Turhan Valide Sultan Vakfı'nın yaptırdığı Yeni Tahmishane ile birleştirilmiştir. Devlet merdiven altı denilebilecek, belirli bir standardı, kuralı olmayan tahmis işlerinin artık daha sağlıklı koşullarda ve profesyonel olarak yapılmasını sağlamıştır. Böylece daha sonra kurulacak tahmishanelere de model oluşturmuştur. Burada özel aletler ve malzemeler kullanılarak kendine has kavurma biçimi ile kavrulmuş ve dövülen kahve, yakaladığı o aromasıyla Türk Kahvesi diye ünlenmiştir. Devlet başta olmak üzere tahmishaneyi işleten herkes, bazı istenmeyen durumlar yaşansa da yaklaşık 250 yıl boyunca elinden gelen özeni göstererek bu ünün bütün dünyaya yayılmasını sağlamıştır. Bu çerçevede İstanbul Tahmishanesinin, ortaya

¹⁵⁶ Azize Gönüllü, *135 Nolu*, s. 202-204.

¹⁵⁷ BOA, HAT. nr. 539/26584, H. 29-12-1243 / M. 12-07-1828.

çıkardığı ürünle günümüzde kahvenin farklı biçimlerde kavruarak çeşitli aromalar elde edilme sürecinde önemli bir merhaleyi teşkil ettiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin kalbi ve siyasi iktidarın merkezi olan İstanbul, kahvenin dağıtımının ve tüketiminin de merkezi olmuştur. Halka hizmet gayesiyle, bugün de Tahtakale'de Tahmis diye anılan yerde, odağında İstanbul Tahmishanesinin bulunduğu, gümrük, kadı, tüccar, esnaf, hamal, nakliyecı gibi diğer hizmet sektörleri paydaşlığında bir iş kolu oluşturulmuştur. 18.-19. yüzyıllar arasında ürün arzında ve fiyatlarda yaşanan dalgalanmalar yüzünden İstanbul'da yılda 550-650 ton kahve tüketildiğini iddia etmek mümkündür. Ayrıca İstanbul'da 18. yüzyılın sonlarına kadar daha çok Yemen kahvesinin, 19. yüzyıldan itibaren ise arzı ve temin kaynakları artan Frenk kahvesinin tüketildiği söylenebilir.

Zemin ve birinci kattan oluşan İstanbul Tahmishanesinde din ayrımı yapılmadan çalışanlara sosyal yardımlar sağlanmış ve onların özlük hakları korunmuştur. Kaliteli üretim yapabilmek için de kullanılan araç ve gereçlerin bakım ve onarımı düzenli olarak yapılmış, günlük olarak üretilen kahvenin kalitesi kontrol edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Ali Emiri Sultan Abdülhamit I (AE.SABH.I.): nr. 365/25518.

Ali Emiri Sultan İbrahim (AE.SİBR): nr. 5/547.

Ali Emiri Sultan Mehmed IV (AE.SMMD.IV.): nr. 87/10357.

Bab-1 Asafi İstanbul Ahkam Defterleri (A.DVNSAHK.İS.d.): nr. 7.

Bab-1 Asafi Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.): nr. 22, 112, 115, 116, 129, 133.

Bab-1 Asafi Tevziat Zehair Esnaf ve İhtisap Defterleri (A.DVNSTZEİ.d.): nr. 29.

Bab-1 Defteri Anadolu Muhasebesi Defterleri (D.AMH.d.): nr. 25091.

Bab-1 Defteri Başmuhasebe Kalem Defterleri (D.BŞM.d.): nr. 1612, 3125, 9952, 42141.

Bab-1 Defteri İstanbul Mukataası Defterleri (D.İSM.d.): nr. 25406, 25505, 25554.

Cevdet Belediye (C.BLD.): nr. 11/520, 43/2148, 79/3943.

Cevdet Evkaf (C.EV.): nr. 636/32097.

Cevdet Maliye (C.ML.): nr. 123/5451, 137/5861, 194/8032, 203/8391, 620/25540, 628/25823, 658/26915, 761/31009.

Darbhane-i Amire Defterleri (DRB.d.): nr. 1182.

Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d.): nr. 536, 1137, 5117, 5209, 5221, 5266, 5871, 6951, 6878.

Hatt-ı Hümayun (HAT.): nr. 206/10782, 207/10951, 537/26441, 539/26584.

İbnülemin Ensab (İE. ENB.): nr. 4/408.

İbnülemin Maliye (İE. ML.): nr. 65/6094, 73/6771.

Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.): nr. 4997, 5011, 5016.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): nr. 624, 1080, 1241, 8373, 18722, 19337, 22166.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d.): nr. 3157, 3925, 8282.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakları (TS.MA.e.): nr. 26/22, 746/13, 837/2, 845/18, 928/32, 1266/18, 1267/63.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA):

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri (HD.d.): nr. 1142, 1186.

Kaynak Eserler

Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet Cild-i Sâdis*, Matbaa-ı Âmire, Der-Saâdet 1309.

Evlîyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi I. Kitap Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Kömürçüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, haz. Ahmet Öğreten, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akarlı, Engin Deniz, "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840", *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage and Martha Mundy, Cambridge University Press, Cambridge 2004, pp. 166-200.

- Akgündüz, Ahmet, "Gedik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, (1996), s. 541-543.
- Aynural, Salih, *Selim III Döneminde İstanbul'da İktisadi Hayat (1789-1807)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- _____, "Kapan", *DİA*, XXIV, (2001), s. 338-339.
- Bostan, İdris, "Acheminement du Cafe Yemenite de l'Égypte vers Istanbul et Quelques ports de la mer Egee au XVIIIe siècle", *Le Commerce du Cafe: le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, ed. Michel Tuchscherer, Institut Français d'archéologie orientale cahier des annales Islamiologiques 20-2001, pp. 152-159.
- _____, "Kahve", *DİA*, XXIV, (2001), s. 202-205.
- _____, "Yemen'den İstanbul'a Türk Kahvesi", *Osmanlı Deniz Ticareti*, Küre Yayınları, İstanbul 2019, s. 169-218.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Craven, Elisabeth, *1786'da Türkiye*, (çev. Reşat Ekrem Koçu), Sertel Matbaası, Ankara 1939.
- Çağman, Engin, *18. Yüzyılda İstanbul'da Esnafılık: Gıda Sektörü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Erkal, Namık, "Osmanlı İstanbulu'nda İpeğin Mizanı Hoca Hanı", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı*, S. 3, İstanbul (2014), s. 175-193.
- Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XXII, (2000), s. 154-158.
- _____, "Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle", *le commerce du café: avant l'ère des plantations coloniales espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, ed. Michel Tuncschere, Cahier des annales islamologiques, (2001), pp. 161-179.
- _____, "Mâlikâne", *DİA*, XXVII, (2003), s. 516-517.
- _____, "Mukâtaa", *DİA*, XXXI, (2006), s. 129-132.
- _____, "Yed-i Vahid", *DİA*, XLIII, (2013), s. 378-383.
- Gönüllü, Azize, *1813-1822 Senelerine Ait İstanbul Kadılığı 135 Nolu Evamir-Ferman Defteri Neşri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçceğin Yakındoğudaki Kökenleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Karaca, Filiz, "Turhan Sultan", *DİA*, XLI, (2012), s. 423-425.
- Keskin, Mustafa Çağhan, "İstanbul İli Fatih İlçesi Tahtakale Mahallesi 54 Pafta, 372 Ada, 22 No.lu Parsel Üzerinde Yer Alan Han (Yeni Han, Tahmis Hanı, Hasırcılar Hanı, اوتنجي Han)", *Mimarlık Tarihi Raporu*, İstanbul 2016.
- Kürkman, Garo, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, "Osmanlılar'da Gümrük", *DİA*, XIV, (1996), s. 263-268.
- _____, "Osmanlılar'da Narh", *DİA*, XXXII, (2006), s. 390-391.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, çev. Ülker Sayın, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Orhonlu, Cengiz, "Hazine", *DİA*, XVII, (1998), s. 130-133.

- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Sahillioğlu, Halil, "Emin", *DİA*, XI, (1995), s. 111-112.
- Tekeli, İlhan, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 8, ed. Nuri Akbayar vd., Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995.
- Thys-Şenocak, Lucienne, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi (Metin-İnceleme)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2011.
- Turhan Valide Sultan, *Turhan Valide Sultan Vakfiyesi*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 34 Sü-Tu 150, v. 25b, 26a.
- Yaşar, Ahmet, "Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehanesi", *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, ed. Ahmet Yaşar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 7-16.
- _____, *The Han in Eighteenth - and Early Nineteenth - Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis*, (Basılmamış Doktora Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- _____, "Kahvehane", *DİA*, Ek II, (2019), s. 3-5.

Elektronik Kaynaklar

- Fr. Kauffer, "Plan de la ville de Constantinople et des ses faubourgs tant en Europe qu'en Asie levé géométriquement en 1776 par Fr. Kauffer vérifié et augmenté en 1786", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/116051> [Erişim tarihi: 14.05.2021].
- Charles Edward Goad, "Plan d'assurance de Constantinople 1904 Vol. I Stamboul. No: 5", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119995> [Erişim tarihi: 14.05.2021].
- Jacques Pervititch, "Sigorta Planı Eminönü Çelebioğlu Alaettin ve Tahtakale 1940 No: 71, 75", <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123861> [Erişim tarihi: 14.05.2021].